

Ontwikkelingen rond de financiering van agrarische bedrijven

H.A.B. van der Meulen
G.S. Venema

Projectcode 63624

Februari 2005

Rapport 2.05.01

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

Ontwikkelingen rond de financiering van agrarische bedrijven
Meulen, H.A.B. van der en G.S. Venema
Den Haag, LEI, 2005
Rapport 2.05.01; ISBN 90-5242-971-5; Prijs €17,50 (inclusief 6% BTW)
92 p., fig., tab., bijl.

Dit onderzoek beschrijft recente ontwikkelingen in de financiering van agrarische bedrijven. De beschrijving is gebaseerd op gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI en interviews met deskundigen uit de accountancy en bancaire praktijk.

This research report describes recent developments in the financing of agricultural holdings. The description is based on data from the Farm Accountancy Data Network and interviews with experts in accountancy offices and banks.

Bestellingen:
Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: publicatie.lei@wur.nl

Informatie:
Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie.lei@wur.nl

© LEI, 2005

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
Summary	13
1. Inleiding	17
1.1 Aanleiding	17
1.2 Probleemstelling	18
1.3 Doelstelling	18
1.4 Afbakening	18
1.5 Effect	19
1.6 Aanpak	19
2. Ontwikkeling financiële positie agrarische bedrijven	20
2.1 Ontwikkelingen op sectorniveau	20
2.2 Ontwikkelingen op bedrijfsniveau	24
2.2.1 Kapitaal en investeringen	24
2.2.2 Financieringsstromen	29
2.2.3 Financiële positie in 2003	32
2.2.4 Ondernemerscyclus en financiering	34
2.3 Conclusies	35
3. Rol van de markt in de financiering van agrarische bedrijven	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Ontwikkelingen in de jaren negentig	37
3.2.1 Financieringsgrondslagen	37
3.2.2 Productontwikkeling	39
3.3 Toekomstige ontwikkelingen	40
3.3.1 Inleiding	40
3.3.2 Financieringsgrondslagen	41
3.3.3 Productontwikkeling	43
3.3.4 Mogelijke oplossingen voor inperking financieringsrisico	44
3.4 Conclusies	50
4. Rol van de Nederlandse overheid in de financiering van agrarische bedrijven	51
4.1 Inleiding	51
4.2 Huidig beleidsinstrumentarium	51

	Blz.
4.2.1 Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw (BF)	51
4.2.2 Groenregeling	53
4.2.3 Investeringsaftrekmogelijkheden	54
4.2.4 Regeling willekeurige afschrijving	60
4.2.5 Durfkapitaal	60
4.2.6 Besluit Bijstandsverlening Zelfstandigen (Bbz)	61
4.3 Afgelopen en aflopende instrumenten	63
4.3.1 Stimuleringskader	63
4.3.2 Regeling Structuurverbetering Glastuinbouw (RSG)	67
4.4 Conclusies ten aanzien van beleidsinstrumenten	68
4.5 Ontwikkelingen in het overheidsbeleid	70
5. Slotbeschouwing, conclusies en beleidsaanbevelingen	75
5.1 Slotbeschouwing	75
5.1.1 Financiering van agrarische bedrijven	75
5.1.2 Rol van banken bij het financieren van agrarische bedrijven	76
5.1.3 Rol van de overheid in de financiering van agrarische bedrijven	77
5.2 Conclusies	78
5.3 Beleidsaanbevelingen	79
Literatuur	81
Bijlagen	
1. Lijst met geïnterviewden	85
2. Financieringserpacht	86
3. Financiële voorwaarden huidig BF, BF-aangepast en BF+	88
4. Bedrijven-Informatienet van het LEI	90

Woord vooraf

In opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) heeft het LEI onderzoek verricht naar meerdere aspecten rondom de financiering van agrarische bedrijven. Zo wordt inzicht gegeven in de ontwikkeling van de financiële situatie op agrarische bedrijven, wordt ingegaan op de (toekomstige) trends die in de markt voor kredietverlening aan agrarische bedrijven spelen en wordt inzicht gegeven in de effecten van meerdere overheidsinstrumenten die van invloed zijn op de financiering van de primaire agrarische sector.

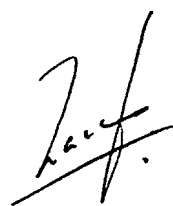
De opdrachtformulering heeft plaatsgevonden in het LNV-onderzoeksprogramma 374 'Ondernemerschap en Markt'.

Het onderzoek is uitgevoerd door de afdelingen Plant (Harold van der Meulen) en Dier (Gabe Venema, tevens projectleider) van het LEI. Bijdragen zijn verleend door Hennie van der Veen, Walter van Everdingen en Bart Doorneweert, allen werkzaam op de afdeling Dier.

Een woord van dank gaat uit naar Gijs van Leeuwen van de directie Landbouw van het Ministerie van LNV, die het onderzoek heeft begeleid. Ook LNV-medewerkers Mark Schakenraad (LASER), Jacques Urselmann (DL-Task Force Economie) en Dienneke van Zwieten (Expertise Centrum) worden bedankt voor hun commentaar op de concepten.

Bij het geven van inzicht in de financiële positie van agrarische bedrijven is gebruikgemaakt van de boekhoudingen waarvan de gegevens door de aan het Bedrijven-Informatienet deelnemende ondernemers ter beschikking zijn gesteld. Daarnaast is veel waardevolle informatie verkregen via interviews met seniormedewerkers van banken en accountantsbureaus. Het LEI dankt de betreffende ondernemers en instellingen voor het beschikbaar stellen van de informatie.

Het onderzoek is in november 2004 afgesloten. Nadien zijn in het rapport *Actuele situatie* gegevens over de (slechte) inkomensontwikkeling in 2004 gepubliceerd. Gegevens over de effecten hiervan op de financiering van de bedrijven zijn nog niet beschikbaar.

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse
Algemeen Directeur LEI B.V.

Samenvatting

Doel

In de land- en tuinbouw zijn meerdere trends en ontwikkelingen gaande die hun uitwerking (kunnen) hebben op de financieringsbehoefte en de financieringswijze van agrarische ondernemingen. Daarnaast zijn er ook ontwikkelingen binnen verschillende instituties die een raakvlak hebben met agrarische ondernemingen en daar dus ook effect op hebben. Het ministerie van LNV heeft enerzijds behoefte aan meer inzicht in bovenstaande ontwikkelingen en effecten op de financieringsproblematiek van ondernemingen en anderzijds behoefte aan het monitoren van de specifieke overheidsmaatregelen gericht op de financiering van agrarische bedrijven.

Ontwikkeling van de financiële situatie op agrarische bedrijven

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven is de laatste jaren in fors tempo gedaald. De blijvende bedrijven zijn steeds groter geworden. De kapitaalbehoefte per bedrijf is in 2002 toegenomen tot 1,5 miljoen euro. Voor bedrijven die worden overgenomen ligt de kapitaalbehoefte op een hoger niveau. Een belangrijke indicator van de kapitaalbehoefte is de grondprijzontwikkeling, die sinds 2002 is gedaald.

De solvabiliteit is in veel sectoren op peil gebleven. Ondanks een groter beroep op vreemd vermogen is het eigen vermogen in vooral de tweede helft van de jaren negentig sterk gestegen onder impuls van een hoge herwaardering van reeds aanwezige productiemiddelen. De kans op een dalende solvabiliteit door minder herwaardering of zelfs negatieve herwaardering is als gevolg van de grondprijzontwikkeling toegenomen.

Mede door de toenemende kapitaalbehoefte en de niet stijgende reële inkomens heeft een aanzienlijk deel van de bedrijven te maken met een negatieve nettokasstroom. De huidige financieringslasten worden dan niet gedekt door de jaarlijks gegenereerde kasstroom uit bedrijfs- en gezinsactiviteiten. Voor een aanzienlijk deel van de bedrijven is de huidige financiële positie en daarmee het toekomstperspectief matig. Hieronder vallen vooral kleine maar ook grote bedrijven.

Gezien de ondernemerscyclus in de agrarische sector hebben vooral bedrijven met een jonge ondernemer en een financieringstekort problemen ten aanzien van verdere bedrijfsontwikkeling en het aanhouden van een aanvaardbaar niveau van privé-uitgaven. Oudere ondernemers zonder opvolger hebben mogelijkheden financieringstekorten op te vangen door een geleidelijke afbouw van het bedrijf.

(Toekomstige) trends in de markt voor kredietverlening aan agrarische bedrijven

Bij de kredietverstrekking door banken zijn ondernemerschap en cashflowontwikkeling in toenemende mate belangrijk geworden bij de beoordeling van een forse financieringsaan-

vraag. Met name het belang van zekerheden en solvabiliteit is teruggelopen. Banken hantieren in doorsnee een lagere risico-opslag in het rentetarief indien de ondernemer een visie op de markt en maatschappij heeft en hier ook naar handelt. Ook een goede cashflow-ontwikkeling speelt hierin een belangrijke rol. De invloed van Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) gaat als beoordelingscriterium de komende jaren een belangrijker rol spelen.

De overheid treedt in toenemende mate door middel van beleid faciliterend op. Hierop zijn banken met nieuwe financieringsproducten ingehaakt. Dit heeft geresulteerd in een hele mix aan producten passend in het raamwerk van diverse ondernemingsactiviteiten en gezins- en bedrijfssituatie. Oplossingen om de financieringsrisico's op agrarische bedrijven deels het hoofd te bieden of op te lossen kunnen gelegen zijn in een andere ondernemingsvorm, in Grondbankconstructies of pacht, in horizontale en verticale samenwerking en op het terrein van verzekeringen.

Effecten van overheidsinstrumenten van invloed op financiering van de primaire agrarische sector

De invloed van de overheid op de financiering van de land- en tuinbouw is relatief gering. Gezien de omvang van de verleende borgstellingen en de beperkte omvang van de geleden verliezen heeft het Borgstellingsfonds voor de landbouw (BF) zich bewezen als een efficiënt en goedkoop financieringsinstrument met een grote reikwijdte. Het heeft geleid tot versnelde veranderingsprocessen op bedrijven. De aangescherpte voorwaarden en ingestelde budgetplafonds met ingang van 2004 werken remmend op het toekomstig gebruik van deze faciliteit door ondernemers. Door bij de voorwaarden van kredietverstrekking bij BF-plus aan te haken bij de eisen van het bedrijf van de toekomst geeft de overheid richting aan de inzet van financiële middelen.

De overheid heeft met Tante Agaath-regeling (TAR) en Groenregelingen, gezien de belangstelling en gemoeide bedragen, in een behoefte voorzien. De Groenregeling biedt voor zowel de aanbieders als gebruikers van het vermogen fiscale voordelen, wat een zeer belangrijk stimulans is voor vergroening van de agrarische sector.

Investeringsaftrek (KIA, MIA, EIA) en willekeurige afschrijving (VAMIL) zijn belangrijk en succesvol voor de agrarische sector getuige de grote belangstelling. Ondernemers in de agrarische sector maken meer dan evenredig gebruik van deze algehele middelen. De overheid heeft met deze middelen een instrument voorhanden om de ontwikkelingen richting een duurzame sector te ondersteunen.

De willekeurige afschrijving op investeringen door jonge ondernemers (WASO) wordt gezien als een welkome verlichting van de financieringslasten (liquiditeitsvoordeel). Het moment van het genieten van het liquiditeitsvoordeel zou beter van pas komen vlak na de werkelijke bedrijfsovername.

Het Besluit Bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz) moet gezien worden als de overheid in de rol van sociaal vangnet. Het aantal aanvragen is sterk gerelateerd aan de conjunctuur in de sector. Knelpunt hierbij is het eigen vermogen dat over het algemeen hoog is in verhouding tot de inkomens die gegeneerd worden zodat terugbetalen van ontvangen gelden lastig kan zijn.

De uitgangspunten van het Stimuleringskader zoals de overheid die heeft geformuleerd geven een duidelijk kader waar de agrarische sector naartoe moet. De centrale thema's zijn innoveren (met name gericht op duurzamer produceren) en aandacht voor het landelijk gebied. Meerdere regelingen zijn geëvalueerd. De innovatieregelingen worden in doorsnee als een financiële steun in de rug ervaren, hoewel er verschillende wensen liggen de effectiviteit van dergelijke regelingen te verbeteren. De financiële ondersteuning wordt door gebruikers van regelingen gericht op het landelijk gebied tot op heden niet of in veel mindere mate ervaren.

De rol van de overheid in de financiering van agrarische bedrijven is het laatste decennium in toenemende mate verschoven van een (direct) ondersteunende naar een faciliterende rol om gestelde maatschappelijke doelen te realiseren. Het fiscale stelsel speelt hierbij een belangrijke rol. Dit proces loopt de komende jaren in versterkte mate door. De overheid streeft daarbij naar een duurzaam producerende landbouw. Belangrijke doelgroepen bij het ondersteunen van de financiering van bedrijven zijn de vernieuwers, de plattelandsondernemers en de startende ondernemers.

De overheid wil het bedrijfsleven zelf op tal van terreinen de gelegenheid geven de kwaliteit van productie en dienstverlening te regelen door gebruik te maken van vormen van zelfregulering. De overheid vervult vooral de rol van stimulator/facilitator en kiest voor een aanpak die maatwerk mogelijk maakt. De overheid kan ook nieuwe spelregels introduceren die bedrijven stimuleren verder te gaan dan de wettelijke eisen.

Slotbeschouwing, conclusies en beleidsaanbevelingen

Het financieren van agrarische bedrijven levert al vele jaren knelpunten op. Meestal ontstaan bij de financiering van de bedrijfsovername problemen. Na de overname hebben veel bedrijven relatief weinig financieringsruimte voor verdere bedrijfsontwikkeling. Veel bedrijven investeren dan ook veel in innovatie en vergroting gedurende het samenwerkingsverband met de ouders in de 10 tot 15 jaar voor de werkelijke overname (uittreding ouders).

Een substantieel deel van de bedrijven kampt met liquiditeitsproblemen. Een op de vijf bedrijven heeft structureel gezien te hoge financieringslasten om uit de gerealiseerde kasstroom te kunnen financieren. Binnen alle sectoren zijn er grote verschillen in de financiële positie. Iedere ondernemer heeft te maken met de eigen specifieke situatie (gezinssamenstelling en bedrijfsstructuur) en zal bij een matige tot slechte financiële positie op zoek gaan naar passende bedrijfs- en persoonspecifieke oplossingen.

Banken verleggen hun aandacht bij de beoordeling van financieringsaanvragen in toenemende mate naar de cashflow en het ondernemerschap. De visie op de effecten van de toekomstige omgeving op het bedrijf en de wijze waarop deze visie wordt vertaald in acties (ondernemingsplan) spelen een cruciale rol.

De overheid verschuift van een (direct) ondersteunende rol naar een meer faciliterende rol, waarbij voor het realiseren van beleidsdoelen relevante processen in gang moeten worden gezet. Het maken van een bedrijfsstrategie door de ondernemer en de daarbij behorende aanpak wordt ook in toenemende mate door de overheid gestimuleerd en beloond. Hiervoor is een consistent overheidsbeleid noodzakelijk waarin op hoofdlijnen de doelvoorschriften worden gepresenteerd en waarin in toenemende mate de

verantwoordelijkheid bij de ketenpartijen wordt neergelegd om zelf te komen met uitvoeringsvoorstellen. Het is belangrijk dat ketens in zijn geheel innovaties en vernieuwingen oppakken. De schakels zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van elkaar. Kredietinstellingen (met een nieuwe mix van producten met een variatie aan voorwaarden) en adviesinstellingen kunnen hierin ook nadrukkelijk een voortrekkersrol spelen. Het is vooral de sector zelf die nieuwe initiatieven (innovaties, samenwerking) zal moeten oppakken.

Gericht overheidsbeleid in de vorm van financiële ondersteuning is wenselijk rond de fase van bedrijfsovername. Ook het verkleinen van de kapitaalbehoefte als gevolg van hoge prijzen voor grond en productierechten verdient nadere studie. Agrarische bedrijven spelen een belangrijke rol in het realiseren van een vitaal platteland. Nieuwe diensten moeten worden ondersteund in vormgeving en in de wijze van financiering, zolang er nog geen echte markt voor is. Meer inzicht in de effecten van ondernemingsvormen, nu in de kapitaalbehoefte steeds minder door een gezin kan worden voorzien. De agrarische sector kan leren van de veranderingen in de financiering van MKB-bedrijven.

Summary

Developments in the finance of agricultural holdings

Objective

Several trends and developments are evident in agriculture and horticulture. These trends may affect the need for financing and the manner in which agricultural enterprises are financed. In addition, developments are also taking place within various institutions that have an interface with agricultural enterprises, and which therefore have an effect on those enterprises. On the one hand, the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality has a need for greater insight into the above developments and effects on the financing issues facing enterprises; on the other, it also has a need for the monitoring of the specific government measures focusing on the financing of agricultural enterprises.

Development of the financial situation within agricultural enterprises

The number of agricultural and horticultural enterprises has declined rapidly in recent years. The remaining enterprises have steadily grown in size. The capital requirements per enterprise increased to €1.5 million in 2002. The capital requirements are higher for enterprises that are taken over. One important indicator of the capital requirements is the development in land prices, which have fallen since 2002.

Solvency has remained at a constant level in many sectors. Despite a greater reliance on external capital, the net worth increased sharply - particularly in the second half of the 1990s - stimulated by a high revaluation of existing means of production. The chance of declining solvency due to lower revaluation or even negative revaluation has increased, as a consequence of the development of land prices.

Partly due to the increasing capital requirements and the lack of an increase in real incomes, a considerable proportion of the enterprises are faced with a negative cash flow. The current financing expenses are thus not covered by the annually generated cash flow from business and family activities. The current financial position - and thus also the future prospects - of a considerable proportion of the enterprises is therefore mediocre. This is particularly true for small enterprises, although large enterprises are also affected.

In view of the entrepreneur cycle within the agricultural sector, it is particularly the enterprises with a young entrepreneur at the helm and a financial deficit that have a problem with respect to further business development and the continuation of an acceptable level of private expenses. Older entrepreneurs without a successor have better opportunities to cushion financial deficits through gradual cutbacks within the business.

Current and future trends in the market for the extension of credit to agricultural enterprises

With regards to banks offering credit, entrepreneurship and cash flow development have become increasingly important factors in assessing a substantial financing request. The importance of collateral and solvency in particular has declined. In the main, banks apply a lower premium loading in the interest rate if the entrepreneur has a vision for the market and society, and also acts accordingly. A good cash flow development also plays an important role in this. The influence of Corporate Social Responsibility (CSR) will play a more important role in the coming years as an assessment criterion.

The government is increasingly taking action through the medium of policy. Banks have picked up on this, introducing new financing products. This has resulted in a whole mix of products that fit into the framework of various entrepreneurship activities as well as business and family circumstances. Solutions aiming to partly tackle or resolve the financing risks faced by agricultural enterprises may lie in an alternative enterprise form, in land bank formats or tenancies, in horizontal and vertical collaboration and in the field of insurance.

The effects of government instruments that influence the financing of the primary agricultural sector

The influence of the government on the financing of agriculture and horticulture is relatively insignificant. In view of the size of the guarantee provided and the limited extent of the losses suffered, the Agricultural Loan Guarantee Fund has proven itself to be an efficient and cheap financing instrument with a broad scope. It has led to accelerated processes of change within enterprises. The more stringent conditions and the budgetary ceilings that have been set, applicable as of 2004, have a restraining effect on future usage of this facility by entrepreneurs. By linking up with the demands of the enterprise of the future in relation to the conditions of credit extension set by the Agricultural Loan Guarantee Fund Plus, the government can steer the deployment of financial means in a particular direction.

In view of the interest and the sums of money involved, government has satisfied a need by means of the 'Aunt Agatha scheme' (a fiscal measure) and Green schemes. The Green Scheme offers fiscal advantages to both the suppliers and the users of the capital. This is a very important stimulus for making the agricultural sector greener.

Investment tax credits (KIA (small-scale related), MIA (environment related), EIA (energy related)) and arbitrary depreciation (VAMIL) are and have been important and successful for the agricultural sector, as demonstrated by the great levels of interest. Entrepreneurs in the agricultural sector make more than proportional use of these general means. In these means, the government has an instrument that can be used to support developments towards a sustainable sector.

The arbitrary depreciation of investments by young entrepreneurs (WASO) is seen as welcome relief from the financial burdens (liquidity advantage). The moment of the enjoyment of the liquidity advantage would be more useful immediately after the actual takeover of the business.

The Dutch Decree on the provision of assistance to independent entrepreneurs (Bbz) must be seen in terms of the government acting as a social safety net. The number of requests is closely connected with general economic climate in the sector. One problem area in this respect is the net worth, which is generally high in relation to the incomes that are generated, rendering repayments of monies received difficult.

The basic assumptions of the Support Frameworks, as formulated by the government, present a clear framework for the agricultural sector to aim for. The central topics are innovation (mainly directed at more sustainable production) and attention to be devoted to the rural area. Several schemes have been evaluated. The innovation schemes are generally perceived as financial encouragement, although there are various wishes regarding the improvement of the effectiveness of such schemes. So far, users of these schemes have not really felt the financial support directed at the rural area.

Over the last decade, the role of the government in the financing of agricultural enterprises has increasingly shifted from a more direct supporting role towards a facilitating role, enabling social objectives to be achieved. The fiscal system plays an important role in this. This process will continue in a more intense form over the next few years. The government is aiming for agriculture that can produce in a sustainable manner. Important target groups in supporting the financing of enterprises include the innovators, the rural entrepreneurs and the new entrepreneurs.

The government wants to give businesses the opportunity to regulate the quality of production and service provision in numerous fields by making use of forms of self-regulation. The government chiefly fulfils the role of stimulator/facilitator, and opts for an approach that makes tailoring possible. The government can also introduce new rules of play, to encourage enterprises to go beyond the statutory requirements.

Concluding remarks, conclusions and policy recommendations

The financing of agricultural enterprises has produced problems for many years. Problems mainly arise in relation to the financing of the takeover of the enterprise. After the takeover, many enterprises have relatively little financial scope for the further development of the enterprise. Many companies therefore invest a great deal in innovation and expansion during the collaborative relationship with the parents in the ten to fifteen years prior to the actual takeover (when the parents withdraw from the business).

A substantial proportion of the businesses face liquidity problems. In structural terms, one in five enterprises has financing burdens that are too high to be able to finance them from the actual cash flow. There are major differences in financial situations within all sectors. Every entrepreneur has to deal with his own specific situation (family composition and business structure) and will have to look for suitable business-specific and person-specific solutions in the event of a mediocre or bad financial position.

Banks are increasingly shifting their attention to the cash flow and the entrepreneurship when assessing financing requests. The vision of the effects of the future environment on the enterprise and the way in which this vision is translated into action (business plan) play a crucial role.

The government is shifting from a more direct supporting role to a more facilitating role, for which relevant processes must be set in motion in order to achieve the policy ob-

jectives. The designing of a business strategy by the entrepreneur and the corresponding approach is also increasingly being encouraged and rewarded by the government. A consistent government policy is necessary for this, in which the objective prescriptions are presented in general terms and in which responsibility for thinking of execution proposals is increasingly placed with the chain parties. It is important that chains as a whole pick up on innovations and new ideas. The links in the chain are to a major extent dependent on each other. Credit institutions (with a new mix of products, with a variety of conditions) and advisory institutions can also clearly act as pioneers in this. It is primarily the sector itself that will need to pick up these new initiatives (innovations, collaboration, etc.).

Dedicated government policy in the form of financial support is desirable around the business takeover phase. The reduction of the capital requirements as a consequence of the high prices of land and production rights requires further study. Agricultural enterprises play an important role in achieving vitality in the rural area. New services must be supported in the design phase and in the manner of financing, for as long as there is no real market for them. Greater insight into the effects of forms of enterprises is required, now that families are less and less able to fulfil the capital requirements. The agricultural sector can learn from the changes in the financing of Small and Medium-sized Enterprises.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

In de land- en tuinbouw zijn meerdere trends en ontwikkelingen gaande die hun uitwerking (kunnen) hebben op de financieringsbehoefte en de financieringswijze van agrarische ondernemingen. Binnen de primaire agrarische sector zijn bijvoorbeeld de volgende ontwikkelingen van invloed op ondernemers en ondernemingen:

- schaalvergrotings (Berkhout en Van Bruchem, 2004);
- streven naar een duurzamere landbouw;
- verbredingsactiviteiten op agrarische bedrijven (groene en blauwe diensten);
- toenemende trend naar maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO);
- verankering van bedrijven in de keten;
- overname en opstart van steeds kapitaalintensievere bedrijven, in combinatie met een afnemende rol van de familiefinanciering;
- vestiging in het buitenland.

Daarnaast zijn er ook ontwikkelingen binnen verschillende instituties die een raakvlak hebben met agrarische ondernemingen, en daar dus ook effect op hebben. Voorbeelden hiervan zijn:

- mogelijkheden tot nieuwe ondernemingsvormen (rechtspositie);
- veranderingen in juridische stelsels en fiscale stelsels;
- ontwikkelingen op de grondmarkt (pachtwetvernieuwing, grondprijsontwikkeling, grondbankconstructies, erfpacht);
- ontwikkeling van nieuwe financieringsconstructies in de praktijk;
- ontwikkelingen binnen de agrarische ketens, zoals certificeringen en samenwerkingsverbanden;
- veranderingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid;
- ruimtelijke ordeningsbeleid (reconstructie van de glastuinbouw en intensieve veehouderij).

Veel van bovenstaande ontwikkelingen bieden agrarische ondernemers nieuwe kansen om inkomen te genereren, maar zijn ook van invloed op de kapitaalbehoefte van agrarische bedrijven. De vraag is of dit de komende jaren tot verdere vernieuwingen leidt in de financiering van agrarische bedrijven. Zullen de financieringsgrondslagen die financiële instellingen toepassen bij kredietverlening veranderen, in hoeverre zullen er ook nieuwe financieringsproducten ontstaan en in hoeverre zullen agrarische ondernemers zelf hierop anticiperen, zoals in het maken van een keuze van de ondernemingsvorm?

Daarnaast is er binnen de politiek reeds lang een discussie in hoeverre agrarische gezinsbedrijven wel of niet met faciliteiten moeten worden ondersteund door de overheid en op welke wijze en in welke mate. De inkomens staan, mede door eerdergenoemde ontwik-

kelingen, voor veel agrarische gezinnen onder druk (De Bont et al., 2002), waardoor een relatief groot deel met hun inkomen beneden de minimum inkomensgrens blijft (Van Everdingen et al., 1999). Een relatief groot deel van de bedrijven in de primaire sector heeft tevens een vrij matige financiële positie (Silvis en Van Bruchem, 2002).

Hoewel de Nederlandse landbouw voornamelijk uit gezinsbedrijven bestaat, is er in het laatste decennium een (beperkte) ontwikkeling gaande naar een toename van het aantal niet-gezinsbedrijven (megabedrijven) met reële winstkansen. Met name de glastuinbouw loopt in deze ontwikkeling voorop.

1.2 Probleemstelling

De probleemstelling van het onderzoek is gericht op de vraag in hoeverre gericht overheidsbeleid gewenst of noodzakelijk is om agrarische ondernemers de uit bovenstaande ontwikkelingen (paragraaf 1.1) voortvloeiende kansen te laten benutten of juist de eruit voortkomende (financiële) bedreigingen te laten verminderen of weg te nemen.

1.3 Doelstelling

Het Ministerie van LNV heeft enerzijds behoefte aan meer inzicht in bovenstaande ontwikkelingen en effecten op de financieringsproblematiek van ondernemingen en anderzijds behoefte aan het monitoren van de specifieke overheidsmaatregelen gericht op de financiering van agrarische bedrijven. Er wordt in dit rapport ingegaan op vragen als:

- Hoe ziet de huidige financiële situatie op agrarische bedrijven eruit?
- Welke trends hebben zich de afgelopen jaren voorgedaan op het terrein van de financiering van de primaire landbouw?
- En in hoeverre biedt de financieringsmarkt de komende jaren via (het aanbieden van) nieuwe producten een oplossing en welke overheidsrol past hierbij?

1.4 Afbakening

- In dit onderzoek vindt alleen een kwantitatieve onderbouwing van trends plaats (zoals aantallen financieringsproducten en ondernemingsvormen) op basis van reeds beschikbare informatie.
- Bij het in beeld brengen van de effecten op agrarische bedrijven van het (huidige) overheidsinstrumentarium is de beschikbaarheid van informatie relevant. Indien deze informatie niet in voldoende mate aanwezig is, wordt over de mogelijke impact van een instrument slechts een globale uitspraak gedaan. Het onderzoek beperkt zich tot die instrumenten die direct gericht zijn op financieringsaspecten van het bedrijf. Dit onderzoek heeft niet als doel de instrumenten (volledig) te evalueren op effectiviteit.
- De mogelijkheden die een aantal ondernemingsvormen (eenmanszaak, maatschap, vennootschap onder firma, commanditaire vennootschap en besloten vennootschap)

biedt bij het oplossen van de financieringsproblematiek op agrarische bedrijven worden slechts globaal behandeld.

- Vormen van risicospreiding ten aanzien van inkomensfluctuaties (termijnmarkt, afnemerscontracten, inkomensverzekering) worden niet in dit onderzoek meegenomen.
- Er wordt geen vergelijking gemaakt met het instrumentarium voor het Midden- en Kleinbedrijf.

1.5 Effect

De resultaten zullen van invloed zijn op de verdere ontwikkeling van het beleidsinstrumentarium gericht op de financiering van agrarische ondernemingen.

1.6 Aanpak

In hoofdstuk 2 wordt inzicht gegeven in de financiële positie van de agrarische bedrijven. De ontwikkeling van het kapitaal, de vermogensvoorziening (eigen en vreemd vermogen), de jaarlijkse vermogensbehoefte (investeringen) en de wijze van financiering staan daarbij centraal. Hierbij wordt ingegaan op de ontwikkelingen sinds de jaren negentig.¹ Ook wordt aandacht besteed aan de effecten van de ondernemerscyclus op de financiering van bedrijven.

In hoofdstuk 3 wordt op basis van interviews bij banken en accountantkantoren de veranderende rol van de markt bij de financiering van agrarische bedrijven in beeld gebracht. Er wordt eerst ingezoomd op de ontwikkelingen in de jaren negentig, zowel ten aanzien van de kredietverstrekking als ten aanzien van de productontwikkeling. Vervolgens wordt ingegaan op de trends die binnen de financiering van agrarische bedrijven gaande zijn en hoe dit zich de komende vijf tot tien jaar verder zal ontwikkelen.

Hoofdstuk 4 behandelt de rol van de overheid bij de financiering van agrarische bedrijven. De overheid maakt in haar beleid gebruik van een aantal gerichte subsidies die effect (kunnen) hebben op de financiering van agrarische bedrijven. Er vindt een inventarisatie plaats van een aantal overheidsinstrumenten (die nog lopen of in de laatste jaren afgelopen zijn) die mede als doel hebben de financiering van agrarische bedrijven te verlichten. Er wordt daarbij gekeken of deze instrumenten inspelen op de nieuwe ontwikkelingen binnen en buiten de agrarische sector. Het onderzoek wordt in hoofdstuk 5 afgesloten met een slotbeschouwing, gevolgd door conclusies en aanbevelingen.

¹ Vanaf 2001 zijn er binnen het Bedrijven-Informatienet van het LEI een aantal vernieuwingen doorgevoerd, waaronder een aanpassing in de definities. Dit heeft zijn invloed op de hoogte van de financiële kengetallen en daarmee op de vergelijkbaarheid ten opzichte van eerdere jaren (zie voor meer informatie: www.lei.dlo.nl (statistieken) en Poppe, 2004). In dit onderzoek worden de ontwikkelingen in de jaren negentig meestal apart gepresenteerd van die in de jaren na 2000.

2. Ontwikkeling financiële positie agrarische bedrijven ¹

2.1 Ontwikkelingen op sectorniveau

De kapitaalbehoefte van primaire agrarische bedrijven is in de loop der jaren sterk toegenomen. Belangrijke oorzaken zijn het schaalvergrotingsproces, de vervanging van arbeid door kapitaal, investeringen als gevolg van wetgeving op het gebied van productierechten, meststoffen en dierenwelzijn, en de opgetreden prijsstijging van reeds aanwezige activa (Rabobank Nederland en LEI, 2004).

De bedrijven in de agrarische sectoren hebben zich de laatste decennia sterk ontwikkeld. Teruglopende opbrengstprijzen veroorzaakten een proces van dalende marges (Silvis en Van Bruchem, 2000). Strategieën als kostenbesparingen, schaalvergroting en verbreding waren het gevolg om de inkomens uit bedrijf op peil te houden of te laten toenemen. Dit proces ging gepaard met forse investeringen.

Daarnaast is er sprake van een voortdurende afname van het aantal land- en tuinbouwbedrijven als gevolg van bedrijfsbeëindiging (tabel 2.1). De productiefactor grond blijft grotendeels in de sector bij de blijvende bedrijven (schaalvergroting), wat ook een bijdrage levert aan de stijgende kapitaalbehoefte. In mei 2002 werden er nog ruim 89.500 bedrijven geregistreerd. Ten opzichte van 1990 (124.900 bedrijven) is dat een te-

Tabel 2.1 Ontwikkeling van aantal bedrijven naar bedrijfstype, 1990-2002

	Veranderingen in % per jaar					Aantal bedrijven in 2002
	1990- 1994	1994- 1996	1996- 1998	1998- 2000	2000- 2002	
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	-1,8	-2,4	-2,7	-3,6	-5,6	89.580
- akkerbouwbedrijven	-1,6	0,2	-1,4	-1,8	-4,8	12.614
- opengrondstuinbouwbedrijven	-1,7	-2,8	-1,9	-3,8	-4,2	9.380
- glastuinbouw en champignonbedr.	-1,4	-3,3	-3,6	-4,4	-5,4	7.468
- melkveebedrijven	-4,5	-3,2	-3,4	-5,3	0,8	24.008
- overige graasdierbedrijven	4	-1,4	-3,2	0,9	-7,2	19.315
- intensieve veehouderij	-2	-3,1	-2,1	-5,5	-5,5	8.326
- gecombineerde bedrijven	-2,5	-3,3	-1,7	-6,4	-4,1	8.469

Bron: CBS-Landbouwtellingen, bewerking LEI (alle bedrijven vanaf 3 nge).

¹ Vanaf 2001 zijn er binnen het Bedrijven-Informatienet van het LEI een aantal vernieuwingen doorgevoerd, waaronder een aanpassing in de definities. Dit heeft zijn invloed op de hoogte van de financiële kengetallen en daarmee op de vergelijkbaarheid ten opzichte van eerdere jaren (zie voor meer informatie: www.lei.dlo.nl (statistieken) en Poppe, 2004).

rugloop met ruim 28%. De sterkste terugloop gedurende deze periode vond plaats in de melkveehouderij (-39%) en intensieve veehouderij (-36%). In de akkerbouw (-23%) was de terugloop minder dan gemiddeld. In de overige graasdierhouderij was sprake van een lichte toename van het aantal bedrijven, vooral afkomstig uit de melkveehouderij.

Het gemiddelde dalingspercentage is gedurende de jaren negentig steeds verder toegenomen (tabel 2.1). Mede uit de belangstelling voor de twee opkoopregelingen die in 2001 zijn gehouden (6.000 bedrijven) blijkt dat de daling van het aantal landbouwbedrijven in versneld tempo is doorgegaan. In mei 2002 werden 3.200 bedrijven (-3,5%) minder geteld dan een jaar eerder. In 2003 heeft de daling zich met 4,5% versterkt doorgezet naar een niveau van 85.500 bedrijven (Berkhout en Van Bruchem, 2004).

Zowel eigen als vreemd vermogen stijgt sterk

Het totale balansvermogen van de land- en tuinbouwbedrijven bedroeg begin 2002 111 miljard euro (tabel 2.2). Sinds begin 1993 is dat, gecorrigeerd voor inflatie, een toename met een kwart. Het overgrote deel van het vermogen is vastgelegd in grond, gebouwen, machines en productierechten.

Tabel 2.2 Balans a) van land en tuinbouwbedrijven (per 01 januari) (x miljard euro)

	Totaal land- en tuinbouw in 1993	Totaal land- en tuinbouw in 2002	Melkvee in 2002	Akkerbouw in 2002	Intensieve veehouderij in 2002	Glastuin- bouw in 2002
Materiele activa	40,7	68,2	25,4	9,7	4,4	7,4
<i>Grond</i>	18,9	41,2	17,3	6,6	1,4	2,9
<i>Gebouwen</i>	14,5	19,6	6,1	1,9	2,7	2,8
<i>Werktuigen e.d.</i>	7,3	6,2	1,6	0,8	0,3	1,6
Productierechten b)	20,5	26,9	19,0	0,8	2,2	0,0
Financiële activa	0,8	1,2	0,5	0,1	0,1	0,2
Dieren en gewassen	4,4	5,8	2	0,0	0,8	0,6
Vlottende activa	6,5	8,9	2,7	1,7	0,4	0,8
Totaal activa	72,8	111,1	49,7	12,3	7,8	9,1
Eigen vermogen c)	57,6	83,3	39,5	9,7	4,8	5,5
Langlopende schulden	14,2	24	9,2	2,3	2,5	2,9
<i>Bankleningen</i>	12,3	20,8	7,9	1,8	2,3	2,6
<i>Familieleningen</i>	1,5	2,5	1,1	0,4	0,1	0,3
Kortlopende schulden	1,0	3,8	1,0	0,3	0,5	0,7
Totaal passiva	72,8	111,1	49,7	12,3	7,8	9,1
Solvabiliteit (%)	79	75	79	79	62	60

a) Waardering op basis van actuele waarde, biologische activa tegen reële waarde; De wijze van waardering in 1993 is vergelijkbaar gemaakt met die in 2002; c) Er is hier geen rekening gehouden met een belastinglatentie van 30% op de waarde van productierechten.

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI, bedrijven van 12 tot 1.200 ege.

Begin 2002 beschikten de agrarische bedrijven over een totaal eigen vermogen van ruim 83 miljard euro, tegenover 57 miljard euro begin 1993. Het aandeel van het eigen vermogen in het balanstotaal (solvabiliteit) is in de land- en tuinbouw met 75% veel hoger dan in veel andere sectoren, maar loopt geleidelijk terug. Deze solvabiliteit varieert van 60% in de glastuinbouw tot 79% in de akkerbouw en melkveehouderij.

De spreiding tussen bedrijven is groot. Ongeveer een vijfde blijft onder een solvabiliteit van 60%, waaronder bijna de helft van de intensieve veehouderijbedrijven en 40% van de glastuinbouwbedrijven. In de akkerbouw zit 44% van de bedrijven boven een solvabiliteit van 80, in de melkveehouderij ruim 50%. Sinds 2002 loopt de grondprijs terug, wat van invloed zal zijn op de solvabiliteit in de grondgebonden sectoren.

Bij het verstrekken van leningen stellen financiële instellingen naast voldoende cash-flow en goed ondernemerschap veelal een minimumeis aan de hoogte van de solvabiliteit. Het eigen vermogen dient mede als buffer om jaarlijkse schommelingen in het bedrijfsresultaat op te vangen. In veel sectoren fluctueren de resultaten sterk.

Van het totale balanstotaal in 2002 bestaat een kwart uit vreemd vermogen. De hypothecaire leningen bij financiële instellingen namen met 21 miljard euro het overgrote deel voor hun rekening. In 1992 was dit nog ruim 12 miljard. De grondgebonden sectoren hebben het hoogste bedrag aan leningen uitstaan. De Tante Agaath-regeling (zie hoofdstuk 4) heeft tot gevolg gehad dat familieleningen sinds lange tijd weer toenamen. De afname had mede te maken met een toenemende verzakelijking in veel sectoren, die binnen het gezin vooral tot uiting komt bij de financiering van de bedrijfsoverdracht. Familieleningen hebben met 2,5 miljard euro een aandeel van 10% in totale lang vreemd vermogen en komen relatief veel voor in de akkerbouw. De kortlopende schulden maakten 14% van het vreemd vermogen uit.

Pacht blijft een belangrijke financieringsbron

Het verpachtersvermogen, gedefinieerd als de vrije verkoopwaarde van gepachte grond en gebouwen, werd begin 2002 geschat op 30 miljard euro, tegenover 15 miljard euro begin 1993 (Rabobank Nederland en LEI, 2004). Oorzaak was vooral de sterke stijging van de grondprijzen. Werd er in 1970 nog bijna de helft van de agrarische grond gepacht, nu ligt dat op ruim 30%. In de sectoren akkerbouw, melkveehouderij en bloembollenteelt wordt de meeste grond gepacht.¹

De laatste jaren is er een einde gekomen aan de daling van het pachtareaal en was er sprake van een lichte stijging. Deze stijging kwam geheel voor rekening van de in 1995 ingevoerde nieuwe pachtvormen (teeltpacht en eenmalige pacht).

Sinds de registratie in 1983 is er een groeiende belangstelling voor erfpacht. De lichte daling vanaf 1997 is te wijten aan de verkoop van erfpachtbedrijven door Domeinen

¹ Kopers van gepachte grond zijn veelal pachters die van hun voorkeursrecht gebruikmaken, of anderzijds ondernemers die (verpacht) land kopen voor bedrijfsontwikkeling. Daarnaast concluderen Slangen en Oskam in hun artikel 'Pacht in een nieuwe jas' (2000) dat de aan grond gebonden productierechten (bijvoorbeeld melk, suikerbieten, mest, ammoniak) een 'incentive' voor de grondgebruiker/pachter vormen om grondgebruiker/eigenaar te worden. De reden hiervoor is dat op de lange termijn de voordelen grotendeels toevallen aan de grondeigenaar en niet aan de grondgebruiker (pachter). De pachter kan via koop van de gepachte grond beschikken over de 'power of control' om zodoende het residu inkomen naar zich toe te trekken.

(Bongers, 2000). Naast de Staat zijn Fagoed en Fortis/AMEV belangrijke uitgevers van grond in erfpacht (bijlage 2). Beiden kopen landbouwgrond van agrariërs tegen een bepaald percentage van de vrije verkoopwaarde met kapitaal verschaft door pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen. De grond wordt vervolgens aan agrariërs in erfpacht uitgegeven tegen een vergoeding, de zogenaamde canon. Uiteindelijk heeft de erfpachter het recht om de grond terug te kopen.¹

Pacht is voor agrariërs een goedkope financieringsvorm. Het brutorendement voor verpachters werd in het boekjaar 1996/97 nog berekend op bijna 2,5% (Van der Veen et al., 2001). Hierbij moet rekening worden gehouden dat er nog eigenaarslasten over de grond moeten worden betaald. De laatste jaren is de pachtwet vrijer geworden, mede als gevolg van het beleid van de overheid. Dit zal een positief hebben gehad op het brutorendement.

Door het gebruikmaken van verpachtersvermogen hebben bedrijven die als pachtbedrijf te boek staan, een fors lager bedrag aan eigen vermogen dan eigendomsbedrijven (zie Van der Veen et al., 2001). Anderzijds doen ze ook beduidend minder een beroep op lang vreemd vermogen van financiële instellingen. Het lenen van familie is op pachtbedrijven daarentegen iets populairder. Het verschil in vermogensbehoefte kan een belangrijke rol spelen bij de financiering van de bedrijfsoverdracht.

Jaarlijkse investeringen rond de 5 miljard euro

De financieringsbehoefte wordt vooral veroorzaakt door het verrichten van investeringen in het bedrijf, zoals in de grond, bedrijfsgebouwen, machines/werktuigen, veestapel en productierechten. Hierbij gaat het niet alleen om vervanging van technische en economische verouderde productiemiddelen, maar ook om vergroting van de kapitaalgoederenvoorraad en om herfinanciering van bestaande kapitaalgoederen. Herfinanciering is nodig wanneer vermogen uit de land- en tuinbouw afvloeit, zoals bij bedrijfsopvolging, aankoop van gepachte grond en bedrijfsbeëindiging.

De laatste jaren leiden de stringentere randvoorwaarden voor de bedrijfsuitoefening als gevolg van mest- en dierenwelzijnwetgeving en de Hinderwet tot aanpassingen in de bedrijfsuitrusting en de productiewijze. Dit gaat gepaard met aanzienlijke investeringen voor de landbouw. Een groot deel van deze investeringen werkt op de korte termijn lastenverzwarend. Op de langere termijn kunnen de opgelegde randvoorwaarden voor de blijvers in de Nederlandse landbouw een positief effect hebben mits zij hieraan een verdedigbaar concurrentievoordeel kunnen ontleen.

¹ Uit de jaarverslagen van Fagoed (Fagoed, 2002) blijkt dat in de periode 1999-2001 het areaal landbouwgrond in bezit van Fagoed is gedaald van 5.833 ha in 1999 naar 5.407 ha in 2001. Hiermee is de totale oppervlakte weer op het niveau van 1992. Fortis/AMEV heeft meer dan 25.000 ha grond in bezit. Dit lijkt veel maar is maar 1,25% van de totale landbouwgrond in Nederland. Hiervan is 3.000 ha in eigen exploitatie en 4.000 ha bos- en natuurgebied. De resterende 18.000 ha wordt verpacht (in erfpacht en pacht) aan agrariërs. Deze portefeuille groeit met zo'n 1.000 ha per jaar.

Tabel 2.3 *Investerings naar categorie, alle land- en tuinbouwbedrijven*

	1995	1999	2000 a)	2001
Totaal	3.540	5.470	5.460	4.710
W.v.:				
- grond	720	1.430	2.090	1.130
- gebouwen/glasopstanden	760	1.320	1.150	710
- machines/installaties	920	1.140	1.000	1.330

a) Schatting.

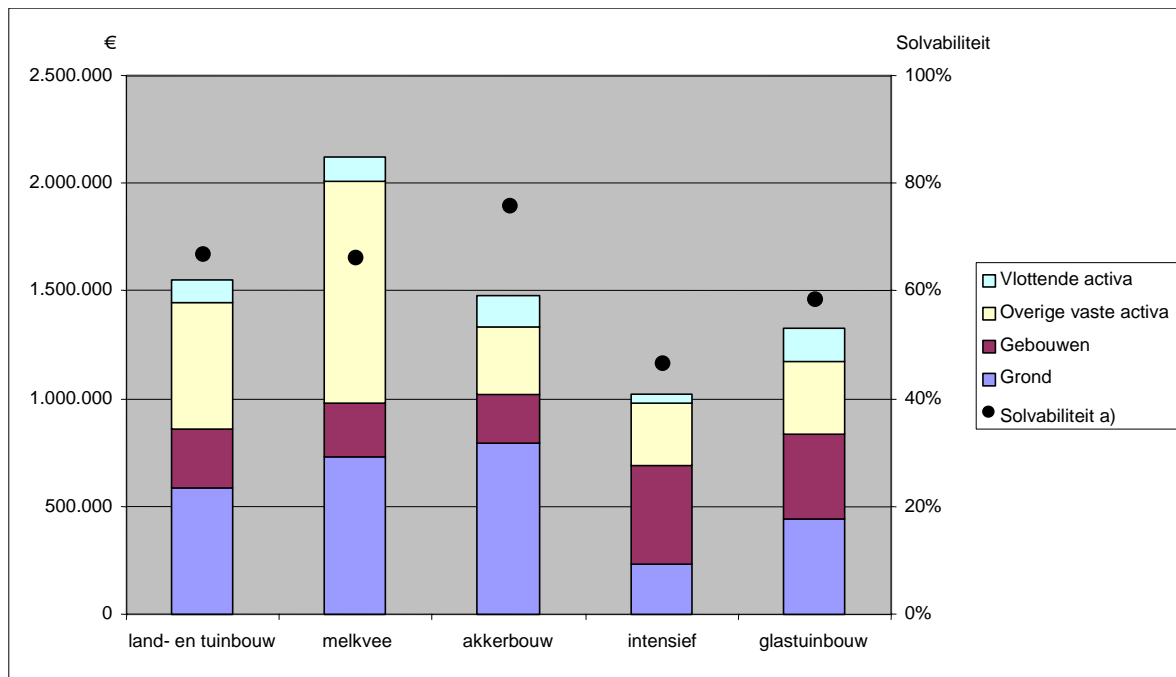
Bron: Informatienet.

Werd in 1995 voor ongeveer 3,5 miljard euro door de primaire land- en tuinbouw geïnvesteerd, in 1999 was dat opgelopen tot bijna 5,5 miljard euro. Ongeveer twee derde van het investeringsbedrag kwam dat jaar voor rekening van landbouwbedrijven (akkerbouw en veehouderij). Sterke stijgingen vonden plaats in de categorieën aankoop van grond op landbouwbedrijven en de categorie gebouwen en glasopstanden in de tuinbouw. In 2001 is naar schatting voor 4,7 miljard euro geïnvesteerd.

2.2 Ontwikkelingen op bedrijfsniveau

2.2.1 Kapitaal en investeringen

In de afgelopen tien jaar is het gemiddeld in agrarische ondernemingen vastgelegd vermogen gestegen met bijna 0,5 miljoen euro tot ruim 1,5 miljoen euro. Belangrijkste oorzaken achter deze toename zijn de verdergaande schaalvergroting en de fors gestegen grondprijzen. Ook andere factoren zoals het innovatieproces in veel sectoren en de investeringen in milieu en dierwelzijn spelen een rol. De komende jaren wordt een verdere toename van de kapitaalbehoefte op continuerende bedrijven verwacht. De balanswaarde van de melkveebedrijven is beduidend hoger dan die van de andere bedrijfstypen (figuur 2.1). Enerzijds wordt dat veroorzaakt door de grote hoeveelheid grond en anderzijds doordat het volledige melkquotum is gewaardeerd (voor zover het in eigendom is) tegen de marktwaarde. Bij de akkerbouw maakt grond het grootste deel uit van de balans, waarbij de gepachte grond niet is gewaardeerd. In de intensieve veehouderij ligt het vermogen vooral vast in gebouwen, in de glastuinbouw is het een redelijk evenwichtige mix van grond, gebouwen en installaties.

Figuur 2.1 Waarde van activa en de solvabiliteit per bedrijfstype, per 1 januari 2003

a) In tegenstelling tot tabel 2.1 is rekening gehouden met een toekomstige belastingclaim (schuld) op het quotum. De gemiddelde solvabiliteit op bedrijfsniveau (67%) zit dan ook op een lager niveau.

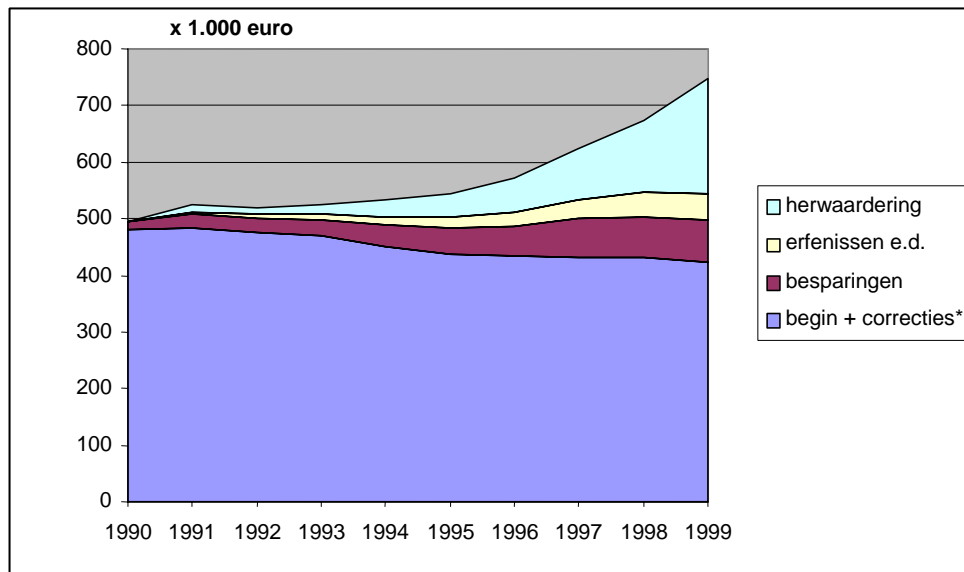
Bron: Informatienet.

Sterke eigen vermogensontwikkeling

De omvang van het eigen vermogen wordt in zeer belangrijke mate bepaald door de waardering van de productiemiddelen in eigendom. De jaarlijkse vorming van eigen vermogen wordt behalve door besparingen vooral bepaald door herwaardering van de duurzame productiemiddelen. Daarnaast worden er, zeker ten tijde van het overnameproces in de grondgebonden sectoren, financiële middelen verkregen door schenkingen en erfenissen van de familie. Een klein deel van het eigen vermogen is afkomstig uit boekwinsten op desinvesteringen.

In figuur 2.2 wordt een beeld geschetst van het jaarlijkse verloop van het eigen vermogen op alle land- en tuinbouwbedrijven tussen 1990 en 2000.¹ Het eigen vermogen per bedrijf is in die periode toegenomen van 500.000 euro naar ruim 720.000 euro. De herwaardering van de aanwezige activa heeft daarbij een grotere rol gespeeld dan de besparingen, erfenissen en schenkingen gezamenlijk.

¹ In verband met vernieuwingen binnen het Bedrijven-Informatienet van het LEI (Poppe, 2004) is hier een langlopend overzicht gegeven tot en met 1999.

Figuur 2.2 Verloop van het eigen vermogen (cumulatief) tussen beginbalans 1990(91) en eindbalans 1999(00)

a) De onderscheiden negatieve mutatie in het eigen vermogen (ontwikkeling van beginbalansen) heeft te maken met veranderingen in de steekproef en de weergegeven populatie.

Bron: Informatienet.

Het eigen vermogen is de eerste helft van de jaren negentig jaarlijks gemiddeld met ruim 9.000 euro per bedrijf per jaar gestegen. In de tweede helft van de jaren negentig is dat fors toegenomen tot 51.000 euro per jaar (Silvis en Van Bruchem, 2001).¹ Vooral de herwaardering van de productiemiddelen, en dan vooral de grond, droeg daaraan bij. De ontwikkelingen tussen de sectoren liepen in de jaren 1995-1999 nogal uiteen. In de akkerbouw en melkvee vooral een sterke herwaardering, in de intensieve veehouderij zowel beperkte herwaarderingen als besparingen. In de glastuinbouw heeft in de tweede helft van de jaren negentig een duidelijke inhaalslag plaatsgevonden. Naast de sterke herwaardering van vooral de grond, lagen de besparingen in de periode 1995-1999 op een hoog niveau.

In de jaren 2001 en 2002 lag de eigenvermogensvorming op een lager niveau. Met name de lagere herwaardering was hier debet aan. De kasstroom uit eigen middelen lag ongeveer op 40.000 euro per jaar, waarvan slechts een beperkt deel uit besparingen (zie tabel 2.4).

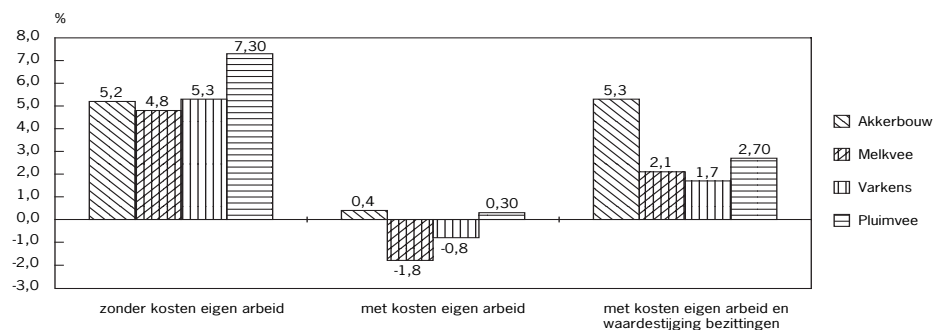
De sterke groei van het eigen vermogen door de herwaardering heeft in de landbouw niet geleid tot een verbetering van de solvabiliteit. Het aandeel van het eigen vermogen in het totaal vermogen is in de primaire land- en tuinbouw in de periode 1993-2002 beperkt teruggelopen (tabel 2.2). Vooral op de intensieve veehouderijbedrijven is de teruggang groot, vooral veroorzaakt door de teleurstellende bedrijfsresultaten en daardoor geringe besparingen, maar ook door de gevolgen van de varkenspest. Er is ingeteerd op het eigen

¹ De vermogensvorming door middel van herwaardering leidt bij continuering van het bedrijf niet tot een hoger besteedbaar inkomen. Het kan zelfs een drempel vormen voor de opvolger bij de bedrijfsovername. Voor de uittreder komt bij bedrijfsbeëindiging dit vermogen wel beschikbaar, al wacht er een claim van de fiscus.

vermogen, terwijl vreemd vermogen werd aangetrokken om te investeren. De afname van het aantal bedrijven in de varkenshouderij heeft er mede voor gezorgd dat de gemiddelde omvang van de huidige bedrijven beduidend groter is dan 10 jaar terug. Grotere bedrijven hebben over het algemeen een lagere solvabiliteit dan kleinere bedrijven. De sterke groei van het eigen vermogen in de tweede helft van de jaren negentig heeft in de glastuinbouw geleid tot een stijging van de solvabiliteit.

Een hoge solvabiliteit is in de landbouw noodzakelijk gezien het lage rendement van het vastgelegde vermogen. Met name in sectoren waarin de grond een grote rol in de vermogensbehoefte speelt is relatief veel eigen vermogen noodzakelijk. Een voordeel is dat de waarde van grond wel als een belangrijke zekerheidsstelling voor bedrijfsfinanciering geldt. Wordt er geen rekening gehouden met herwaardering van activa en het verkrijgen van erfenissen en schenkingen en dergelijke dan is het directe rendement in de landbouw laag. Indien verondersteld wordt dat de arbeid van de ondernemers en gezinsleden tegen een CAO-loon zouden worden vergoed, en er een beperkte vergoeding wordt gerekend over het eigen ingezette vermogen dan resteert er een beperkt bedrag aan opbrengsten over het totaal geïnvesteerde vermogen (figuur 2.3). Jaarlijks fluctueert het rendement hevig, vooral door de sterke mutaties in bedrijfsresultaten.

In figuur 2.3 zijn voor de periode 1995-1999 de gemiddelde rendementen op het totale vermogen tussen een aantal bedrijfstypen in de Nederlandse landbouw vergeleken (Boone en Wisman, 2002). Indien geen kosten voor eigen arbeid worden ingerekend, resteert een gemiddeld rendement van ongeveer 5%. Het rendement in de melkveehouderij blijft iets achter bij dat in de akkerbouw en varkenshouderij. De pluimveehouderij scoort duidelijk beter dan gemiddeld. Worden ook de kosten voor eigen arbeid ingerekend, dan vallen de rendementen sterk terug.

Figuur 2.3 Rendement op totaal vermogen in de periode 1995-1999 per bedrijfstype a)

a) In verband met vernieuwingen binnen het Bedrijven-Informatienet van het LEI (Poppe, 2004) vanaf 2001, is hier een langlopend overzicht gegeven tot en met het jaar 1999, gebaseerd op de toen toegepaste rekenmethode.

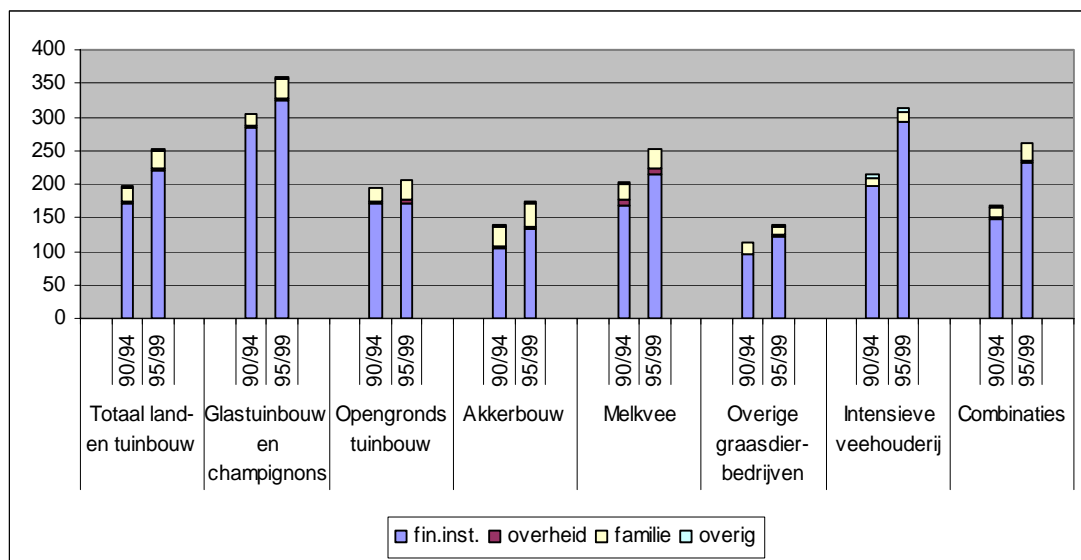
Bron: Informatienet.

Naast inkomen kan het bedrijf ook rendement realiseren door de waardestijgingen van de aanwezige bezittingen. Hoewel deze herwaarderingen niet tot inkomen leiden, zorgen ze wel voor een extra rendement, vergelijkbaar met de koerswinst van aandelen. Door

de sterke stijging van de grondprijzen nemen de gemiddelde rendementen in de akkerbouw en melkveehouderijbedrijven sterk toe. De vraag blijft wel of de stijging van de waarde van de aanwezige bezittingen structureel van aard is. Grondprijsdalingen in de afgelopen jaren zullen de rendementen over die jaren negatief beïnvloeden.

Ook steeds meer financiering door derden

Op bedrijfsniveau is gedurende de jaren negentig het gemiddeld aanwezige vreemd vermogen sterk toegenomen (zie figuur 2.4). De leningen op lange termijn kunnen worden uitgesplitst naar de verschillende verschaffers van vreemd vermogen. Vooral de rol van financiële stellingen in de kredietverlening is toegenomen. In de jaren 2001 en 2002 is het vreemd vermogen op agrarische bedrijven verder toegenomen. In 2002 werd er per saldo 18.000 euro bijgeleend (zie ook tabel 2.4).

Figuur 2.4 Specificatie van langlopende leningen a) op de eindbalans, totaal en naar type, vijfjaarsgemiddelden, 1990-1994 en 1995-1999

a) Onder leningen van de overheid vallen de gekapitaliseerde ruilverkavelingverplichtingen en overige leningen (bijvoorbeeld in het kader van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen).

Bron: Informatienet.

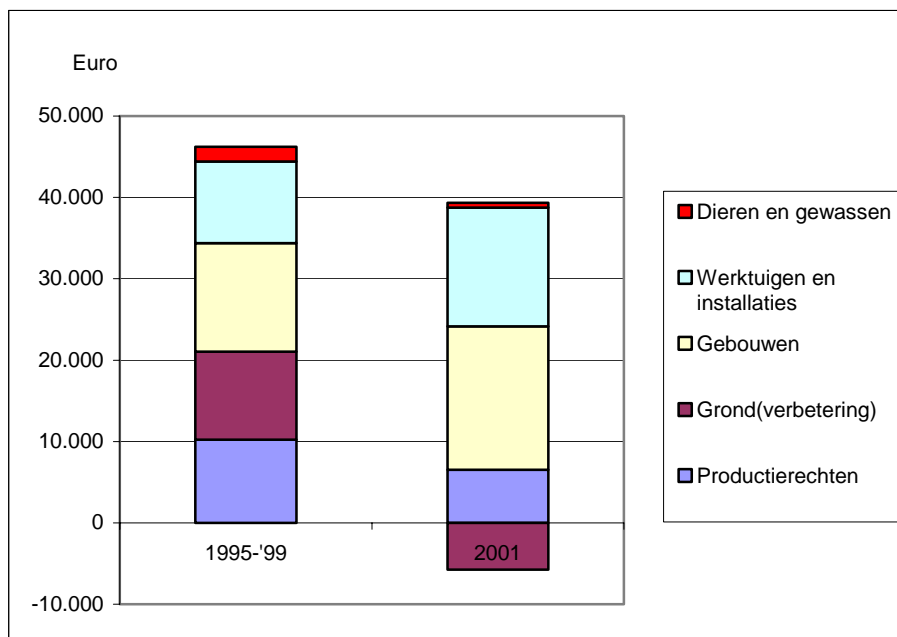
Grote spreiding in investeringen

Op langere termijn investeren agrarische bedrijven gemiddeld tussen de 40.000 en 45.000 euro per jaar (figuur 2.5). De spreiding in investeringsbedragen op bedrijven in een jaar is echter groot. Veel bedrijven met continuïteitsperspectief investeren eens in de zoveel jaar voor forse bedragen, afbouwers daarentegen investeren slechts in geringe mate in het bedrijf. Ook zijn er aanzienlijke verschillen in de gemiddelde investeringsbedragen binnen sectoren tussen jaren. Dit wordt mede veroorzaakt door de hoogte van de verdiende cash-

flows in de afgelopen jaren. Zo hebben bijvoorbeeld de forse ontsparringen in de intensieve veehouderij, mede als gevolg van dierziekten, geleid tot een forse afname van de investeringen in 2001.

In de meeste sectoren liggen de jaarlijkse investeringsniveaus voor gebouwen en machines niet ver uiteen, dit in tegenstelling tot de aankoop van grond en productierechten. Zo zijn in 2001 de investeringen in grond, vooral als gevolg van de hoge prijzen, gekelderd (figuur 2.5).

Naast vervanging en uitbreiding, hebben veel bedrijven volop geïnvesteerd in energiebesparing, milieu en diervriendelijke productiesystemen. Mede ook door stimulering van de overheid en technische ontwikkelingen heeft een substantieel deel van de agrarische bedrijven de laatste jaren volop geïnoveerd.

Figuur 2.5 Investerings, naar categorie, op land- en tuinbouwbedrijven (gemiddeld per bedrijf in euro)

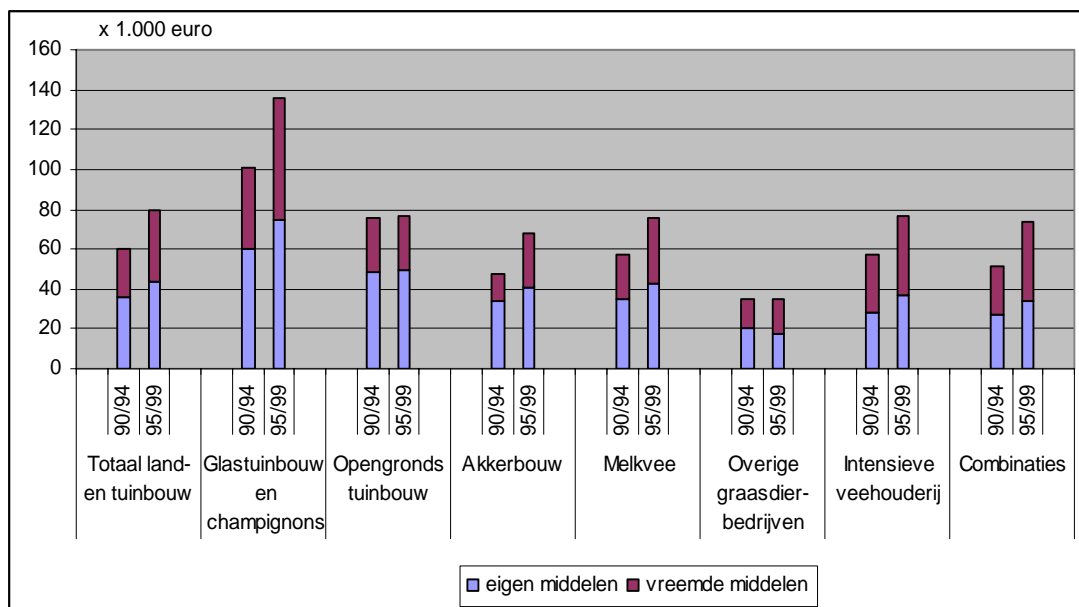
2.2.2 Financieringsstromen

De vorige paragrafen gaven vooral een beeld van de financiering van de land- en tuinbouw op een bepaald moment. Deze momentopnamen lieten een beeld van jaar op jaar zien. In deze paragraaf wordt stilgestaan bij de stroom van financieringsmiddelen die jaarlijks voor de land- en tuinbouw beschikbaar komt. Inzicht hierin is de afgelopen decennia steeds belangrijker worden voor het kunnen uitvoeren van benodigde investeringen voor bedrijfsontwikkeling.

Het grootste deel van de beschikbare middelen bestaat uit eigen middelen, die vooral voortkomen uit besparingen en afschrijvingen. De jaarlijkse afschrijvingen zijn in principe bedoeld om de vervangingsinvesteringen te bekostigen. De besparingen leiden tot vorming

van eigen vermogen, waaruit uitbreidings- en diepte-investeringen kunnen worden gedaan, bedrijfsrisico's kunnen worden opgevangen, of gebruikt worden als reservering voor de toekomst. Zijn deze besparingen op de lange termijn negatief dan komt de moderniteit van de bedrijfsuitrusting in gevaar. Verder worden eigen middelen verkregen uit erfenissen en schenkingen van familie en uit gerealiseerde boekwinsten op desinvesteringen.

In figuur 2.6 is een overzicht gegeven van de gemiddeld beschikbare financieringsmiddelen voor de verschillende bedrijfstypen in de land- en tuinbouw in de afgelopen tien jaar. Absoluut gezien vertonen de eigen middelen als financieringsbron in de jaren negentig een stijgende trend in alle sectoren. Dit is vooral veroorzaakt door een toename van de afschrijvingen. Doordat in dezelfde periode er een groter beroep is gedaan op vreemd vermogen, is het aandeel van de eigen middelen in het totaal de laatste vijf jaar in de land- en tuinbouw gedaald. Deze situatie deed zich in bijna alle sectoren voor. In de akkerbouw, melkveehouderij en glastuinbouw was in de periode 1996-2000 tussen de 55% en 60% van de financieringsmiddelen afkomstig uit eigen middelen. In de intensieve veehouderij bedroeg dit aandeel iets minder dan de helft. Van jaar tot jaar kunnen de percentages sterk fluctueren afhankelijk van de bedrijfsresultaten.

Figuur 2.6 Specificatie van herkomst van middelen per jaar, totaal en naar type, vijftiaarsgemiddelden, 1990-1994 en 1995-1999¹

Bron: Informatienet.

Een groot deel van de beschikbare middelen wordt aangewend voor het financieren van bedrijfsinvesteringen. Behalve het financieren van bedrijfsinvesteringen wordt er afgelost op langlopende leningen, worden middelen buiten het bedrijf belegd en wordt de

¹ In verband met vernieuwingen binnen het Informatienet (Poppe, 2004) is hier een langlopend overzicht gegeven tot en met 1999.

liquiditeitspositie op peil gehouden. Als er van wordt uitgegaan dat het aflossen op langlopende leningen en het versterken van de liquiditeiten zoveel mogelijk met eigen middelen gebeurt, kan een indicatie worden gegeven in welke mate bedrijfsinvesteringen met eigen middelen worden gefinancierd. Ondanks grote verschillen tussen jaren wordt op de langere termijn meer dan de helft van de bedrijfsinvesteringen op agrarische bedrijven met eigen middelen gefinancierd.

In een jaar met matige bedrijfsresultaten, zoals 1998/99 voor de intensieve veehouderij, werd de teruggang in eigen middelen voor een groot deel opgevangen door meer vreemde middelen aan te trekken. In het laatste jaar zien we in de akkerbouw, melkveehouderij en glastuinbouw een forse toename van de inzet van vreemde middelen. Niet om de matige resultaten te compenseren maar om in de investeringsbehoefte te voorzien.

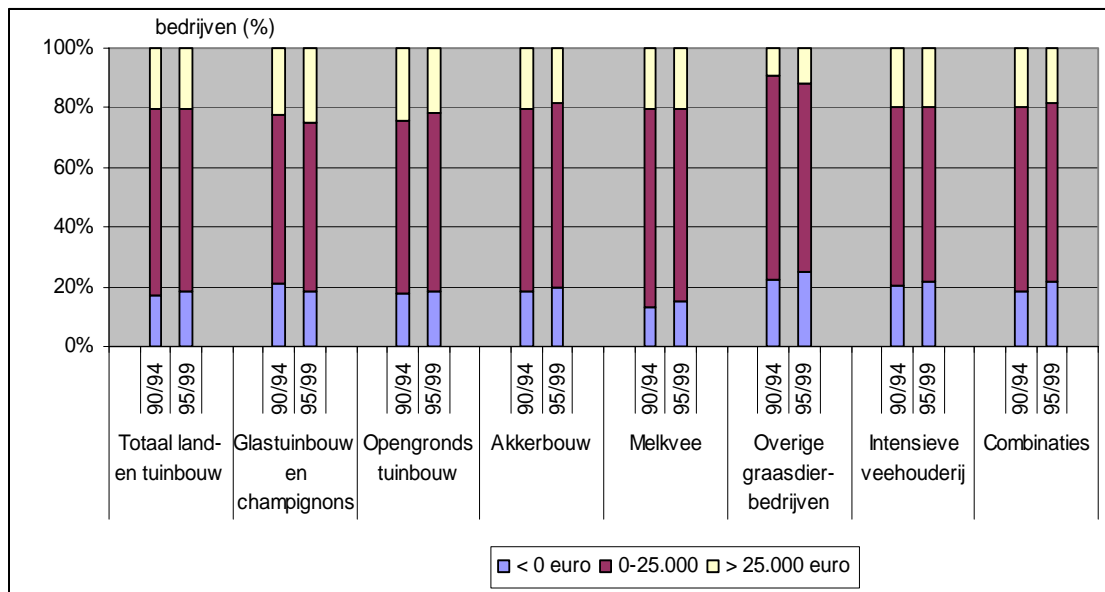
In de jaren 2001 en 2002 was er gemiddeld 54.000 euro beschikbaar aan financieringsmiddelen (tabel 2.4).¹ Het overgrote deel is afkomstig uit het eigen productieproces of via het gezin. Dit wordt ook wel gedefinieerd als de 'kasstroom eigen middelen', het saldo van de met de operationele activiteiten van het bedrijf en gezin samenhangende ontvangsten en uitgaven. De kasstroom vermindert met de betaalde rente en aflossingen op bestaande leningen geeft de nettokasstroom weer, oftewel de financiële ruimte die resteert om financieringslasten over nieuw op te nemen leningen te dragen. Omdat de kasstroom jaarlijks sterk schommelt is het voor een goede beoordeling van de financieringsruimte van

Tabel 2.4 *Inkomensvorming en Staat van herkomst en besteding op land- en tuinbouwbedrijven (in 1.000 euro, per bedrijf)*

	2001	2002
Inkomen uit bedrijf	44,5	34,8
Inkomen buiten bedrijf (+)	7,6	8,1
Totaal inkomen	52,1	42,9
Kasstroom eigen middelen, totaal	47,7	32,2
Waarvan:		
Besparingen	14,7	-2,5
Afschrijvingen	27,1	28,4
Overige middelen	5,9	6,2
Mutatie lang vreemd vermogen (+)	10,1	18,6
Kasstroom na financieringsactiviteiten (= beschikbare middelen, totaal)	57,8	50,8
Bedrijfsinvesteringen	31,6	47,1
Mutatie liquide middelen	9,8	2,5
Overige bestedingen	16,4	1,2
Bestede middelen, totaal	57,8	50,8

Bron: Informatienet.

¹ In verband met definitiewijzigingen in het Informatienet vanaf 2001 zijn deze cijfers niet direct vergelijkbaar met die uit figuur 2.7. Een belangrijk verschil is dat de aflossingen reeds gecorrigeerd zijn op de beschikbare middelen.

Figuur 2.7 Verdeling van bedrijven naar hoogte van de nettokasstroom per jaar, totaal en naar type, vijf-jaarsgemiddelden, 1990-1994 en 1995-1999

Bron: Informatienet.

een bedrijf van belang de toekomstige kasstroom op middellange termijn te schatten. Naast een positieve nettokasstroom moet bij het opnemen van een extra lening aan andere voorwaarden worden voldaan, zoals goed ondernemerschap, een minimale solvabiliteit en het bieden van voldoende zekerheden.

In beide vijfjaarlijkse perioden van de jaren negentig had elk jaar gemiddeld 15 à 20% van de bedrijven te maken met een situatie waarin de betalingsverplichtingen (rente en aflossing) de kasstroom overschreed (figuur 2.7). Omdat deze groep niet constant is, zal het werkelijke percentage van bedrijven dat over vijf jaar gemiddeld negatief was, wat lager liggen. Ongeveer 20% van de bedrijven beschikte jaarlijks over een positieve nettokasstroom van meer dan 25.000 euro. Deze bedrijven hadden dus financiële ruimte om extra aflossing en rente te betalen. Mede afhankelijk van het feit of dit voor een bedrijf een structurele situatie betreft, en of ondernemer aan overige criteria bij kredietverstrekking voldoet, is er leencapaciteit op deze bedrijven aanwezig.

In de periode 2001 en 2002 had tussen de 25 à 30% van de agrarische bedrijven te maken met een negatieve nettokasstroom. Dit betrof vooral bedrijven in de intensieve veehouderij.

2.2.3 Financiële situatie in 2003 ¹

Ook de komende jaren wordt een verdere toename van de kapitaalbehoefte per bedrijf verwacht. Enerzijds vallen veel kleine bedrijven maar ook een deel grote af, anderzijds

¹ Gebaseerd op een analyse gepresenteerd in het Landbouw- Economisch Bericht 2002 (Silvis en van Bruchem, 2002).

wordt volop geïnnoveerd en aan schaalvergroting gedaan. Het zijn vooral grote en middelgrote bedrijven die tot de groep bedrijven behoren met een goede financiële basis. Deze groep, begin 2003 betrof het 35 tot 45% van de agrarische bedrijven (tabel 2.5), heeft dan ook in doorsnee het beste toekomstperspectief. Veel van deze bedrijven beschikken structureel over een goede cashflow en liquiditeiten. Onder deze groep bedrijven bevinden zich veel van de koplopers op het gebied van innovatie, ondernemers die risico's durven te nemen en ze grotendeels ook op kunnen vangen. Onder de groep bedrijven met een slechte financiële situatie begin 2003, zitten relatief veel kleine bedrijven met een oudere ondernemer zonder opvolger. Deze specifieke groep bedrijven heeft een lage cashflow en gaat vaak op zoek naar passende bedrijfs- en persoonspecifieke oplossingen, zoals bijvoorbeeld een beëindigingsplan op termijn. Ze stoten activiteiten af en/of proberen voor de resterende jaren nog een aantal nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Op andere bedrijven is de situatie matig tot slecht omdat de inkomens in de jaren ervoor tegenvielen, zoals in verschillende takken in de intensieve veehouderij. De terugloop in moderniteit heeft dan meestal niet een structureel karakter. Een speciale subgroep is de groep bedrijven waar net een bedrijfs-overname of een forse schaalvergroting is gerealiseerd. Technisch en organisatorisch hebben deze bedrijven meestal een goed toekomstperspectief, maar door een beperkt buffervermogen komen ze, met name in jaren met tegenvallende resultaten, nogal eens in liquiditeitsproblemen.

Tabel 2.5 Financiële situatie, begin 2003 a), op agrarische bedrijven b), naar type

Type	Goed	Redelijk	Slecht b)
Glastuinbouw:			
- glasgroente	40	50	10
- snijbloemen	55	40	5
- potplanten	45	45	10
Opengrondstuinbouw:			
- opengrondsgroente	40	55	5
- fruit	25	65	10
- bloembollen	40	50	10
Akkerbouw	35	55	10
Melkveehouderij	45	35	20
Intensieve veehouderij:			
- fokvarkenshouderij	35	55	10
- andere varkenshouderij	25	60	15
- leghennenshouderij	40	35	25
- vleespluimveehouderij	25	40	35

a) De effecten van het in doorsnee matige inkomensjaar 2003 en matig tot slechte jaar 2004 zullen van invloed zijn op de percentagevergoeding voor meerdere bedrijfstijpen;

b) Voor bedrijven met ondernemer ouder dan 55 jaar en zonder opvolger is geen vervangingsinvesteringclaim ingerekend; er is geen rekening gehouden met negatieve effecten op liquiditeitspositie; Slecht: Bedrijven met niet-financierbare vervangingsinvesteringen, moderniteit loopt terug.

Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-Economisch Simulatiemodel (FES) van het LEI.

2.2.4 Ondernemerscyclus en financiering

De omvang en samenstelling van het vermogen verandert in de loop van de ondernemerscyclus. Deze cyclus loopt van het moment van bedrijfsaanvaarding tot het moment van terugtrekking. Omdat het vooraf gevormde eigen vermogen relatief laag is ten opzichte van de te betalen overnameprijs, moet het nieuwe bedrijfshoofd na een bedrijfsovername een fors beroep doen op banken en familie. Bedrijven waarbij de overname nog niet langer dan 10 jaar geleden heeft plaatsgevonden financieren dan ook gemiddeld bijna 40% van hun activa met middelen van derden. Op deze bedrijven is 15% van het vreemd vermogen afkomstig van familie.

Ondanks deze lagere solvabiliteit kunnen veel van deze bedrijven de financieringslasten dragen, omdat een redelijke kasstroom wordt gegenereerd. Goede bedrijfsresultaten, vrij lage gezinsbestedingen en fiscale voorzieningen voor starters en relatief veel familie-leningen tegen iets gunstiger voorwaarden liggen hieraan ten grondslag. Toch kwam bijvoorbeeld in 1999/00 vier op de tien bedrijven tekort om de lasten te dragen.

Na verloop van jaren stijgt meestal de solvabiliteit op agrarische bedrijven. Op bedrijven met een oudere ondernemer en een opvolger, die vaak een samenwerkingsverband zijn aangegaan, komt deze stijging van de solvabiliteit tot stilstaan of neemt af. Met het oog op de continuïteit op langere termijn blijven deze goeddraaiende bedrijven meestal (veel) investeren in schaalvergroting; daarvoor gebruiken ze relatief veel vreemd vermogen. Oudere ondernemers zonder bedrijfsopvolger investeren daarentegen slechts weinig; hun solvabiliteit is in doorsnee hoog. Het zijn ook veelal kleinere bedrijven met matige inkomsten. Vaak bouwen deze ondernemers hun bedrijf geleidelijk af.

De gemiddeld niet hoge rentabiliteit binnen de agrarische sector is een belangrijke oorzaak van financieringsproblemen bij bedrijfsovername. Ondanks dit gegeven is de animo onder jongeren nog steeds vrij groot, hoewel tanend, om agrarische bedrijven over te nemen. Dit heeft ook te maken met de bijzondere positie van het landbouwbedrijf als familiebedrijf, het plezier en de vrijheid die men heeft in het ondernemerschap. Daarom nemen velen genoegen met een niet marktconforme beloning voor de inzet van eigen arbeid en eigen vermogen (de inzet van arbeid en vermogen van derden is dan ook aan grenzen gebonden). Toch is het rendement op vermogen, na belonen arbeid, gemiddeld altijd nog 2 à 3% (zie figuur 2.3). Op de over te nemen bedrijven ligt dit nog niets hoger. De kosten van eigen gezinsarbeid- en vermogen leiden niet tot uitgaven, waardoor er door de meeste agrarische gezinnen toch een redelijk inkomen uit bedrijf kan worden verdiend. Een belangrijk deel van de agrarische gezinnen verdient ook inkomen door buiten het bedrijf arbeid te verrichten.

Geschat wordt dat het aantal overnames is gedaald van 1.800 naar 1.000 à 1.200. Het aantal overnames heeft de laatste jaren op een laag pitje gestaan, vanwege onduidelijkheid over de zogenaamde 'going concern'-waarde, van belang voor het eventueel betalen van schenkings- en successierecht. Deze waarde is van belang doordat de financiering van bedrijven aan grenzen gebonden is door het lage rendement (zie ook figuur 2.5). De waarde wordt bepaald aan de hand van de netto contante waarde over de waarde van het bedrijf over vijftien jaar en cashflow over de komende vijftien jaar. Structureel wordt nog een op de drie agrarische bedrijven binnen de familie overgenomen. Dit percentage wordt beïnvloedt door het toekomstperspectief van een sector, resultaten over de afgelopen jaren,

maar ook met de kapitaalbehoefte (rol familie) en financieringsmogelijkheden. Ook de beroepsmogelijkheden buiten de sector spelen een rol. In de melkveehouderij ligt het opvolgingspercentage het hoogst.

Bedrijfsovername geschiedt voor het overgrote deel binnen het gezin. Dit heeft enerzijds te maken met het karakter van het gezinsbedrijf (kinderen groeien met het bedrijf op), anderzijds met de mogelijkheden vermogen op te bouwen en gebruik te kunnen maken van (fiscale) faciliteiten. Voor derden is het slechts in een beperkt aantal gevallen mogelijk een agrarisch bedrijf over te nemen. Sinds kort is de doorschuiffaciliteit verruimd tot ook buiten het gezin.

Het overgrote deel van de potentiële opvolgers neemt in een vroeg stadium deel aan een samenwerkingsverband met de ouders, meestal in de vorm van een maatschap, waarin de opvolger participeert en eigen vermogen op kan bouwen (Van der Veen et al., 2001). In 2002 zal naar schatting rond de 90% van de overnames via een maatschap, firma of BV-constructie verlopen. Bij het maken van de keuze voor een ondernemingsvorm spelen juridische, sociale, en fiscale aspecten een rol. Bij de keuze dient de continuïteit van de onderneming voorop te staan.

De vermogensontwikkeling is vooral afhankelijk van de hoogte van de winst, de winstverdeling en de herwaardering van aanwezige activa. Toch hebben veel jonge ondernemers bij de terugtrekking van de ouders nog een relatief laag eigen vermogen, waardoor zekerheden voor kredietverstrekkers beperkt zijn.

De BV biedt de mogelijkheid om door de uitgifte van aandelen tot een groter risicodragend vermogen te komen doordat er geen onttrekking van vermogen plaatsvindt door de ouders die eruit gaan. De aandelen blijven bij de ouders en de andere kinderen worden via aandelen ook vermogensverschaffers. Het aandelenpakket vertegenwoordigt een waarde die door kinderen en ouders kan worden verkocht. Mogelijkheden voor het verkrijgen van extra zekerheden zijn het Borgstellingsfonds en achtergestelde familieleningen, die de afgelopen jaren veel in de vorm van durfkapitaal zijn verstrekt (hoofdstuk 4).

De financiering van de bedrijfsovername is in de agrarische sector voor veel opvolgers al decennialang een moeilijk proces geweest en zal dat in de toekomst blijven.

2.3 Conclusies

1. In de afgelopen jaren heeft zich een versnelde afname van het aantal bedrijven voor gedaan. Ook voor de komende jaren wordt een structurele afname van 3 à 4% verwacht.
2. De blijvende bedrijven zijn steeds groter geworden. De kapitaalbehoefte per bedrijf is in 2002 toegenomen tot 1,5 miljoen euro. Voor bedrijven die worden overgenomen ligt de kapitaalbehoefte op een hoger niveau. Een belangrijke indicator van de kapitaalbehoefte is de grondprijsontwikkeling, die sinds 2002 is gedaald.
3. De solvabiliteit is in veel sectoren op peil gebleven. Ondanks een groter beroep op vreemd vermogen is het eigen vermogen in vooral de tweede helft van de jaren negentig sterk gestegen onder impuls van een hoge herwaardering van reeds aanwezige productiemiddelen. Vanaf 2002 is de grondprijs gedaald. De kans op een dalende solvabiliteit door minder herwaardering of zelfs negatieve herwaardering is toege-

nomen. De eigen vermogensontwikkeling blijft dan achter bij het toenemende beroep op vreemd vermogen door noodzakelijke bedrijfsontwikkeling als gevolg van het inspielen op een veranderende omgeving.

4. De waarderingsgrondslag bij de vaststelling van de overnameprijs in familieverband is een belangrijke variabele voor de financiële startpositie van een overgenomen bedrijf. Dit bepaalt mede de ontwikkelingsmogelijkheden na de bedrijfsovername.
5. Mede door de toenemende kapitaalbehoefte en de niet stijgende reële inkomen heeft een aanzienlijk deel van de bedrijven te maken met een negatieve kasstroom. De huidige financieringslasten worden niet gedekt door de jaarlijkse kasstroom.
6. Voor een aanzienlijk deel van de bedrijven is de huidige financiële positie en daarmee het toekomstperspectief matig. Hieronder vallen zowel grote als kleine bedrijven.
7. Gezien de ondernemerscyclus in de agrarische sector hebben vooral bedrijven met een jongere ondernemer en een financieringstekort problemen ten aanzien van verdere bedrijfsontwikkeling en het aanhouden van een aanvaardbaar niveau van privé-uitgaven. Oudere ondernemers zonder opvolger hebben veelal meer mogelijkheden financieringstekorten op te vangen door een geleidelijke afbouw van het bedrijf.

3. Rol van de markt in de financiering van agrarische bedrijven

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de rol die banken en accountants- en adviesorganisaties spelen bij de financiering van agrarische bedrijven. Hiervoor is allereerst een literatuuronderzoek gedaan. Dit heeft geresulteerd in een open vragenlijst waarmee vervolgens interviews zijn gehouden met medewerkers van banken en accountants- en adviesorganisaties uit de agrarische sector. In bijlage 1 staan de instanties vermeld die geïnterviewd zijn. Tevens is achtergrondinformatie opgenomen over bestaande overlegstructuren bij deze organisaties.

In paragraaf 3.2 wordt ingegaan op de rol van banken en accountants- en adviesorganisaties bij een toegenomen kapitaalintensiteit op de agrarische bedrijven in het verleden. De rol van deze organisaties aangaande de toekomstige ontwikkelingen op het gebied van schaalvergroting, duurzaamheid en bedrijfsopvolging komt in paragraaf 3.3 aan de orde. Beide paragrafen worden afgesloten met uitspraken van geïnterviewden vermeld in kaders. De belangrijkste conclusies staan vermeld in paragraaf 3.4.

3.2 Ontwikkelingen in de jaren negentig

3.2.1 Financieringsgrondslagen

Beoordelingscriteria bij financieringsaanvragen in de agrarische sector zijn voortdurend in beweging (*Agrarisch recht*, 2001). Tot 1975 stond zekerheid (zekerheden en solvabiliteit) en moraliteit centraal bij de beoordeling van een agrarisch bedrijf. In de daaropvolgende 10 jaar kwam het continuïteitsperspectief van een bedrijf centraal te staan. Onder invloed van kennisontwikkeling en fiscale prikkels nam de investeringsbereidheid sterk toe, wat leidde tot schaalvergroting en vooral intensivering. Voor het beoordelen van het continuïteitsperspectief richtte de beoordeling zich in toenemende mate op vakmanschap en rentabiliteit. In de periode 1985-1995 gingen naast de kansen voor een bedrijf ook de bedreigingen meer een meer een rol spelen. Ontwikkelingen als minder marktregulering, het ontstaan van overschotten, stijgende grondprijzen en meer aandacht voor de ecologie zorgden ervoor dat een ondernemer naast technische ondernemerskwaliteiten ook beoordeeld wordt op het vermogen om op het juiste tijdstip juiste keuzes te maken op basis van een goede toekomstvisie en strategie (*Agrarisch recht*, 2001). Sindsdien is de inschatting van zowel de ondernemer (ondernemerschap) als onderneming (bedrijfsanalyse en financiële analyse) in de huidige tijd een steeds centralere rol gaan spelen bij de beoordeling van de financieringsaanvraag. Bij het beoordelen van de ondernemer (ondernemerschap) is het doel van de ondernemer relevant. Schaalvergroting of het nog een aantal jaren uitzingen tot de bedrijfsbeëindiging leiden tot uiteenlopende eisen. Rabobank Nederland stelt de volgende

vier aspecten centraal bij de beoordeling van het ondernemerschap: vakmanschap, organisatorische en financieel-economische kwaliteiten, personeelsmanagement en tenslotte mens- en afzetgerichtheid. Bij grotere en complexere bedrijven nemen de vier bovenstaande eisen in de hier opgestelde volgorde toe (Agrarisch Recht, 2001).

Stond in het verleden de financiële analyse centraal, tegenwoordig is dat een totale bedrijfsanalyse waarin onder andere de volgende vragen aan de orde komen:

- Wat zijn de interne sterkten en zwakten, wat zijn de externe kansen en bedreigingen?
- Hoe reageert de ondernemer op de omgevingstrends, hoe wordt het bedrijf aangepast en uitgerust?
- Hoe ziet de ondernemer zijn rol in de markt?
- Hoe wil hij het product leveren aan de markt?

De visie en strategie van de ondernemer op de wijze waarop hij/zij met het bedrijf de doelstellingen wil bereiken (op een markt gedicteerd door consumentenwensen) wordt belangrijker. Bij investeringsbeoordelingen wordt steeds vaker aan de ondernemer gevraagd om *zelf* een ondernemersplan op te stellen. Door de ondernemer er persoonlijk bij te betrekken komt een stuk betrokkenheid naar voren met wat hij/zij met de onderneming voor ogen heeft (wordt er pro-actief gereageerd?).

Tevens speelt de betrouwbaarheid van de aanvrager een belangrijke rol. Deze beoordeling wordt ondersteund door in het verleden opgedane ervaringen die de bank met de aanvrager heeft gehad.

Naast de beoordelingskwestie is de rentabiliteit (terugbetalingscapaciteit) steeds belangrijker geworden ten nadele van de zekerheden. De nadruk is daarbij vooral komen te liggen op de *toekomstige* rentabiliteit en cashflowmanagement. Vandaar dat in de financieringsopzet vaak een liquiditeitsbegroting is opgenomen om te zien of er in de toekomstige kasstromen mogelijk spanningen zijn te verwachten. Tevens wordt er gekeken naar de juridische structuur van de onderneming in verband met aansprakelijkheid.

- De laatste jaren is het vakmanschap/ondernemerschap als financieringsgrondslag een steeds belangrijkere rol gaan spelen.- De beoordeling van de analyse van de financieringsaanvraag is een integrale afweging van drie hoofdzaken: bedrijfsanalyse, financiële analyse en de bancaire positie. Plussen en minnen worden afgewogen. Bij hogere financieringen nemen de te stellen eisen toe.- De ervaring uit de praktijk is dat een financiering van een bedrijf wel of niet loopt.- Er heeft een verschuiving plaatsgevonden van formeel naar materieel. Eerst werd gekeken of 1 + 1 groter is dan 2 (positieve beoordeling) of kleiner is dan 2 (negatieve beoordeling). Tegenwoordig maakt dit niet meer zoveel uit, maar staat de visie van de ondernemer (hoe past hij de strategie aan op een veranderende omgeving) centraal. Daarnaast blijft het wel belangrijk dat er ook gepresteerd wordt.- Door het toenemende belang van rentabiliteit en toekomstige cashflows begint de financieringsbeoordeling in de agrarische sector steeds meer gelijkenissen te vertonen met financiering van bedrijven in de markt van Midden- en Kleinbedrijf (MKB).

Uitspraken geïnterviewden

Er wordt door de banken binnen de agrarische sector geen sectorbeleid gevoerd. Uitgangspunt blijft dat ondernemers uit alle sectoren gefinancierd kunnen worden. Bij de

financiering wordt wel enigszins geanticipeerd op regio, sectorbeleid en ruimtelijk beleid. Voor het bepalen van de toekomstige rentabiliteit speelt het sectorperspectief wel een rol. Bij grondgebonden veehouderijbedrijven is het risico beperkt door de vele zekerheden die geboden worden. De rentabiliteit is de beperkende factor, en niet de zekerheden! In de intensieve veehouderij en glastuinbouw spelen ondernemerschap en cashflow een centrale rol. De ondernemers in deze bedrijfstakken zijn niet afhankelijk van grond en hebben dan ook minder zekerheden te bieden via grond als onderpand. De omloopsnelheid van het vermogen is ook veel groter (relatief veel slijtende activa). Omdat de lagere zekerheden een hoger financieringsrisico met zich meebrengen worden aan het ondernemerschap en de rentabiliteit relatief hogere eisen gesteld dan in de grondgebonden sectoren. De financiering moet door de bank sneller terugverdiend worden.

3.2.2 Productontwikkeling

Bij de financiering van bedrijven werd in het verleden vrij rechtlijnig gedacht door het bankwezen. De laatste vijf tot tien jaar is het aantal financiële producten dat wordt aangeboden aan ondernemers in de agrarische sector flink gegroeid. Dit is veroorzaakt door: 1) een verschuiving in financieringsgrondslag richting cashflow en 2) de actieve(re) rol die meerdere partijen op deze deelmarkt zijn gaan spelen.

ad 1)

Tegenwoordig is er steeds vaker sprake van een combinatie van financieringsproducten passend in het totale raamwerk van ondernemingsactiviteiten. Hierbij is sprake van maatwerk, meer flexibiliteit in de rentesfeer (afdekken van zowel de geldmarkt als de kapitaalmarkt), mogelijkheden in de aflossingssfeer en het combineren van financiering met verzekeringsproducten. Daarbij kan er voor de ondernemer een liquiditeitsvoordeel worden behaald. Daarnaast richten banken hun producten niet alleen op de nog actieve ondernemers, maar zijn agrarische ondernemers die hun onderneming beëindigen ook een interessante partij geworden. Hierbij gaat het om advisering op het gebied van financiële planning en optimaal vermogensbeheer. Zo heeft de ING Bank een wijkersbeleid opgezet, waarbij bedrijven die hun bedrijf vanwege de rentabiliteit niet kunnen financieren toch nog geld lenen. In plaats van rente te betalen, kunnen ze tegoed schrijven.

ad 2)

Voor agrarische ondernemers die over veel eigen grond bezitten, biedt erfpacht een alternatieve manier om bedrijfsaanpassingen te financieren. Erfpachtfinanciering aangeboden door onder andere Fagoed en Fortis/AMEV als alternatieve financieringsvorm heeft het laatste decennium aan populariteit gewonnen. Door eigen grond te verkopen en via erfpacht in gebruik te houden, worden op korte termijn middelen vrijgemaakt die worden gebruikt om de groei van het bedrijf te versnellen (zie paragraaf 3.3.3).

Het financieringsmiddel lease heeft in de jaren negentig ook haar intrede gedaan in de agrarische sector. Lease is een bijzondere vorm van een middellange lening. De middellange lening is bij uitstek geschikt voor het financieren van duurzame bedrijfsmiddelen, zoals machines en inventaris. Het gaat met name om tractoren (in de landbouw) en sorteermachines (tuinbouw). Bij lease worden twee vormen onderscheiden:

- financiële lease: een objectgebonden financieringsvorm, waarbij het te financieren object als onderpand voor de financiering dient. Het is geschikt voor duurzame, identificeerbare bedrijfsmiddelen met een voorspelbaar waardeverloop. De onderneming is economisch eigenaar van het geleaste object. Het juridisch eigendom blijft als zekerheid in handen van de leasemaatschappij. De onderneming profiteert van eventuele investeringspremies, fiscaal aftrekbare rente en afschrijving;
- operationele lease: een zogenaamde off-balance financieringsvorm. Het bedrijfsmiddel blijft buiten de balans van de onderneming, maar de ondernemer kan er wel over beschikken zonder dat het werkkapitaal wordt aangetast. Alle kosten van een operationele lease mogen ten laste van het resultaat worden gebracht. Soms wordt in het leasecontract vastgelegd dat de ondernemer na het verstrijken van de leasetermijn het bedrijfsmiddel tegen een lage restwaarde in eigendom kan overnemen.

De overheid is middels beleid, zoals de Tante Agaath-regeling (TAR) en de Groenregeling, faciliterend opgetreden. De banken zijn hier met nieuwe financieringsproducten op ingehaakt. In hoofdstuk 4 wordt uitvoeriger stilgestaan bij de rol van de overheid. De verschillen tussen de banken zijn het gevolg van marketinginspanningen. In de praktijk is merkbaar dat de Groenfinanciering op zijn retour is als gevolg van de aangescherpte eisen aan investeringen om voor een groenfinanciering in aanmerking te komen (bijvoorbeeld groenlabelkas). Durfkapitaal wordt gezien als een goed product voor ondernemers die kiezen voor zekerheid en veel vast vermogen moeten financieren. Daarnaast levert het voordeel op wanneer het betrekking heeft op financiering binnen familieverband. Ouders stellen dan kapitaal beschikbaar aan de opvolger binnen het bedrijf.

- We zijn geen filantropische instelling, dus de basis voor productontwikkeling ligt altijd bij de rentabiliteit voor de bank.
- Ten aanzien van producten als Durfkapitaal en Groenfinanciering heeft de bank nadrukkelijk de rol van medeaanjager

Uitspraken van geïnterviewden

3.3 Toekomstige ontwikkelingen

3.3.1 Inleiding

In de praktijk is merkbaar dat met de gepaard gaande kapitaalintensiteit ook in de agrarische sector de benadering zakelijker wordt. Dit blijkt enerzijds uit het feit dat er vaker een negatief advies wordt uitgebracht bij bedrijfsovernames of investeringsbeslissingen, en anderzijds een afname van de sociale gebondenheid waardoor ondernemers gemakkelijker afscheid van het bedrijf durven nemen of zich te hervestigen.

De overdracht van een bedrijf naar één van de kinderen wordt moeilijker omdat het verschil tussen de 'going concern'-waarde en de vrije marktwaarde groter wordt. Daarnaast worden de gezinnen kleiner en zie je vaker dat de gezinsleden die het bedrijf niet over willen nemen geen genoeg meer nemen met een lage waarde voor de grond. De grootte van

het bedrijf waarbij een negatief advies wordt uitgebracht is de laatste jaren in de diverse sectoren flink toegenomen. Met name het proces van schaalvergroting heeft voor de ondernemer en voor de bank tot meer risico geleid.

- Een overdracht van een bedrijf naar een van de kinderen is altijd al een gunst geweest.
- Er wordt de laatste jaren in toenemende mate een negatief advies uitgebracht ten aanzien van de financiering van een bedrijfsovername.
- Bedrijfsvergroting gebeurt vaak in een grote stap. In hoeverre is dat noodzakelijk en verstandig?
- In hoeverre is stapsgewijs uittreden ook in de agrarische sector een mogelijkheid, waarbij de betaling van het laatste deel rentabiliteitsafhankelijk wordt gemaakt (zie je ook al in MKB)?
- In de agrarische sector wordt de koek met minder spelers verdeeld. Dat is een trend die niet of nauwelijks omkeerbaar is.

Uitspraken van geïnterviewden

3.3.2 Financieringsgrondslagen

De belangrijkste verandering binnen de kredietverstrekking aan agrarische bedrijven zal de komende vijf tot tien jaren opgesloten liggen in het belang dat gesteld wordt aan het op een maatschappelijk verantwoorde wijze van ondernemen. Daarnaast blijven de (nadere onderbouwing van de) ondernemerskwaliteit en de rentabiliteitsverwachting ook in komende jaren belangrijke indicatoren bij het beoordelen van aanvragen.

Bij maatschappelijk verantwoord ondernemen gaat het onder andere om aspecten als biologische productie, milieu(middelengebruik), ethiek, personeel, dierenwelzijn, ruimtelijke inpasbaarheid en biotechnologie. Deze aspecten kunnen de komende jaren aangescherpt worden als randvoorwaarde voor verstrekking van de lening aan de agrarische ondernemer. Hetzelfde geldt voor het gecertificeerd zijn als bedrijf (voedselveiligheid). De bank gaat de dialoog met de ondernemer aan als een soort sparringpartner, maar zal niet op de stoel van de ondernemer gaan zitten. Ten aanzien van de onderscheiden aspecten op het gebied van MVO zijn de banken geen voorloper, maar participeren ze in de discussies. In een verder fase kan de rol van de banken veranderen, mede omdat er dan meer zicht is op het maatschappelijk proces rondom MVO en de concrete invulling ervan. Vervolgens kan dan via financieringsproducten aansluiting gezocht worden bij dit proces.

Het vertrouwen van de bank in de ondernemer (ondernemerschap) wordt de komende jaren nog belangrijker. Van de ondernemers wordt een visie op de toekomst gevraagd: het vijf tot tien jaar vooruit kunnen kijken en het bedrijf erop aanpassen. Voor de bank gaat het investeren in wettelijke vereisten (zoals productierechten) voor het investeren in gebouwen. Vertrouwen en rentabiliteit zijn hierbij de kernwoorden: hoe heb je als varkenshouder structureel je mestafzet geregeld, of hoe ga je als melkveehouder om met de mineralenproblematiek?

Voorwaarden voor een gezonde bedrijfsvoering zijn een goede rentabiliteit en vermogensaan groei. In dit kader zal de komende jaren de beoordeling van de cashflow nog meer aan belang winnen. De rentabiliteitsverwachting wordt steeds belangrijker. Het is een

- Sinds de varkenspest is de intensieve veehouderij zich terdege bewust van MVO.
- Als de gemeente een ondernemer een vergunning afgeeft, wie zijn wij als financier om in dat geval geen lening te verstrekken?
- De ondernemer moet zich in toenemende afvragen: waar wil ik naartoe met mijn bedrijf? Hoe ga ik om met mijn omgeving?

Uitspraken van geïnterviewden

gegeven dat de rentabiliteit in de land- en tuinbouw laag is ten opzichte van andere sectoren. Een lage rentabiliteit heeft gevolgen voor de financieringsproducten die je aan een sector kunt aanbieden. Een goede presentatie van de rekenkundige benadering naar mogelijke kredietverstrekkers en zicht op een toekomstige ontwikkeling wordt voor de land- en tuinbouw steeds belangrijker. In dit licht zullen afspraken en de positie van de onderneming in de keten steeds belangrijker worden, waarbij meer participatie een lijn is die de komende jaren bij de financieringsverstrekking (in een aantal sectoren) wordt voortgezet. Het bedrijf van de toekomst beschikt meer en meer over een uitgekiend netwerk van leveranciers, collega's en afnemers. Er ontstaan in verschillende sectoren steeds meer

<i>Beoordelingsaspecten</i>	Gemiddeld melkveebedrijf (in maatschap)	Grootschalig glastuinbouwbedrijf
Zekerheden	+++	++
Solvabiliteit	+++	++
Historische rentabiliteit	++	++
Toekomstige rentabiliteit	++++	++++
Cashflow	+++++	+++++
Liquiditeitsontwikkeling	+++++	+++++
Relatie met de bank (betrouwbaarheid)	++++	+++
Technisch vakmanschap ondernemer	+++	++
Visie ondernemer op veranderende omgeving (MVO)	+++++	+++++
Opstellen van ondernemingsplan voor de komende 5 tot 10 jaar - marktontwikkelingen; - keten; - milieu; - landelijk gebied.	+++++	+++++
Personeelsmanagement	+	++++
Ontwikkelen van ketenrelaties (verticale samenwerking)	++	+++
Organisatorische kwaliteiten en economisch inzicht ondernemer	+++	+++++
Samenwerking tussen ondernemers (horizontale samenwerking)	++	+++
Fase in ondernemerscyclus	+++	++
Gebruik faciliteiten overheid	+++	++
Moderniteit bedrijf	+++	+++

Figuur 3.1 Overzicht van relevante aspecten voor de financieringsbeoordeling voor een tweetal groepen agrarische bedrijven

deelmarkten waarbij de ondernemer een keuze moet maken voor een bepaald concept. Daarbij moet wel getracht worden enige flexibiliteit te behouden (denk aan vleeskalverhouderij en biologische veehouderij).

Op basis van de uitkomsten van de gehouden interviews, waarbij open vragen zijn gesteld, wordt in figuur 3.1 een beoordeling door de onderzoekers gemaakt van de mate van relevantie van aspecten bij de beoordeling van een grote financieringsaanvraag (minimaal 25% van het balanstotaal wordt bijgeleend) of de financiering van een bedrijfsovername. Er is nadrukkelijk niet gevraagd aan medewerkers van banken naar de zwaarte van de aspecten bij de beoordeling. De uitkomsten zijn indicatief, zullen per financiering ook nogal eens kunnen verschillen (immers, financiering van agrarische bedrijven is maatwerk: iedere combinatie van gezin, bedrijfsstructuur, bedrijfsresultaat en toekomstvisie ondernemer(s) is en blijft uniek). Ook ieder bedrijfstype heeft te maken met specifieke kenmerken in het productieproces, markt, omgeving en beleid.

3.3.3 Productontwikkeling

Ten aanzien van aspecten van maatschappelijk verantwoord ondernemen (zie eerder) is de bank niet de voorloper, maar participeert in de discussies. Nu er meer zicht komt op het maatschappelijk proces beginnen banken via financieringsproducten aansluiting te zoeken bij dit proces. Zo zullen banken in de toekomst de financiële dienstverlening afstemmen op de bereidheid van de ondernemer zijn bedrijfsvoering aan te passen aan maatschappelijke opvattingen over dierwelzijn en milieu. Daarbij wordt de risico-opslag in het rentetarief lager als de veehouder een visie heeft op markt en maatschappij en hier ook naar handelt.

De komende jaren zal 'financial planning', dat voor privé-middelen reeds zijn intrede heeft gedaan, ook meer en meer op ondernemingsniveau gebruikt gaan worden.

Het Borgstellingsfonds (BF) heeft als instrument het schaalvergrotingsproces in Nederland op weg geholpen. Het heeft dan ook een nuttige rol gespeeld en wordt door de banken als zinvolle aanvulling gezien op de eigen financieringsproducten. In de toekomst zal maatschappelijk verantwoord ondernemen ook een sturende rol gaan spelen in het verlenen van BF (zie hoofdstuk 4). De benadering bij de beoordeling zal volgens adviseurs meer moeten uitgaan van de rol dat zekerheid van BF vooral wordt gebruikt om risico's van innovatieve activiteiten af te dekken, in plaats van het afdekken van het eigen risico van banken.

Onlangs heeft de Rabobank voor het eerst in de primaire land- en tuinbouw gebruikgemaakt van de sale- en leaseback-constructie. Hierbij gaat het om een vorm van operationele lease. Het betrof de financiering van een Groen Labelkas in de glastuinbouw in 2003. De kern van de overeenkomst is dat de bank de kas van de glastuinder terugkoopt vlak voor het moment van ingebruikname. Vervolgens worden de kassen geleasd door de ondernemer. Op deze manier worden de voordelen van EIA, MIA en VAMIL door de ondernemer verkocht aan de bank. De bank zal het merendeel van deze voordelen verrekenen in een lagere leaseprijs. Op deze manier hoeft de teler niet te wachten tot hij in de toekomst winst maakt om zijn fiscale voordelen te gebruiken, maar hij krijgt die voordelen nu direct door een lager leasebedrag. Het extra eigen vermogen door verkoop (en daarna leasen) dat deze constructie oplevert kan de ondernemer aanwenden voor extra bedrijfsinvesteringen.

Hier staat wel minder financiële vrijheid voor de ondernemer tegenover dan in het geval van een traditionele financiering.

Sale and leaseback begint interessant te worden vanaf investeringsbedragen van 4 miljoen euro (mondelinge mededeling van de Rabobank). Als gevolg van aanscherping van de eisen voor Groen Labelkassen per 2004 zijn de mogelijkheden van deze constructie beperkt. Vanaf 2004 is het alleen nog interessant voor bloemisterijtelers die investeren in een Groen Labelkas met insectengaas (30% investeringsaftrek via MIA plus willekeurig afschrijven via de VAMIL) en tuinders die investeren in gesloten kassen (40% MIA plus VAMIL). De overige Groen Labelkassen komen nog in aanmerking voor 15% MIA, een halvering ten opzichte van 2003, en krijgen geen VAMIL meer.

Ook in andere sectoren is de sale- en leasebackdeal in principe toepasbaar als er maar sprake is van een investering die ten gunste komt van het milieu.

3.3.4 Mogelijke oplossingen voor inperking financieringsrisico

Ondernemingsvorm

De keuze voor een ondernemingsvorm is vaak fiscaal gedreven. In de grondgebonden sectoren is de maatschap (veelal man/vrouw/zoon) gemeengoed geworden. Bedrijfsovernames vinden nagenoeg allemaal plaats binnen een maatschap. De verwachting is dat het aantal rechtspersonen (vooral BV's) in de toekomst in beperkte mate zal toenemen, ondanks het gegeven dat in het huidige belastingregime de BV fiscaal niet meer aantrekkelijk is. Het fiscale motief dat met name in de glastuinbouw heeft gezorgd voor de oprichting van BV's zal nauwelijks nog een rol spelen. Voor grote bedrijven, met name in de glastuinbouw, biedt de scheiding tussen het vermogen en de bedrijfsvoering de agrariër extra kansen voor de financiering van de onderneming. Daarnaast speelt ook een inperking van de aansprakelijkheid en daarmee het risico tot alleen het bedrijfsvermogen een belangrijke rol. In de overnamesfeer geeft de BV de mogelijkheid om door de uitgifte van aandelen te komen tot een groter risicodragend vermogen doordat er geen onttrekking plaatsvindt door de ouders die eruit gaan. De aandelen blijven bij de ouders en de andere kinderen worden via aandelen ook vermogenverschaffers. Het aandelenpakket vertegenwoordigt een waarde die door kinderen en ouders kan worden verkocht.

Grond wel of niet in eigendom

Grond is in Nederland al jaren lang een schaars en dus duur productiemiddel voor de primaire agrarische sector. Eind jaren negentig en in 2000 en 2001 hebben zich forse prijsstijgingen van landbouwgrond voorgedaan. De sterke behoefte aan schaalvergroting op agrarische bedrijven gaat dan ook regelmatig gepaard met veel benodigd kapitaal voor de aankoop van grond en productierechten. Dit heeft mede ertoe bijgedragen dat meerdere ondernemers actief op zoek zijn naar alternatieve niet-eigendomsvormen van grond. Ook de terugloop van pacht als gevolg van regulering speelt daarbij een rol, evenals de drang naar innovatie in de financiële markten.

Het wel of niet in bezit hebben van grond heeft van oudsher eveneens te maken met emotie. Voor veel boeren is het bezit van grond belangrijk en daarnaast houdt grond op

termijn zijn waarde. De eigendom van grond is een belangrijk gegeven bij de financiering. De rol van de grond, is behalve productiemiddel, ook het kunnen bieden van zekerheden. Loskoppeling van eigendom en bewerking van grond, waarvan sprake is bij erfpachtconstructies is voor veel ondernemers dan ook een vraagteken.

De huidige erfpachtconstructies van Fagoed - en Fortis/AMEV- zijn een vrij moderne manier van financiering van landbouwgrond. Het wordt vooral toegepast bij bedrijfsuitbreiding, bedrijfsopvolging, bedrijfsverplaatsing, herfinanciering en bij aankoop van gepachte grond. Uit het Fagoed Jaarverslag blijkt dat de belangrijkste overwegingen voor Fagoed-financiering bedrijfsuitbreiding en geld vrijmaken voor andere bedrijfsinvesteringen zijn. Om hiervoor in aanmerking te komen moet er sprake zijn van ondernemers met toekomstperspectief. Dit wordt beoordeeld op ondernemerschap, vakmanschap en een analyse van de financiële positie van het bedrijf. In bijlage 4 is een overzicht opgenomen met de belangrijkste kenmerken van erfpachtfinanciering bij Fagoed en Fortis/AMEV.

Op korte termijn kunnen deze constructies voordeel bieden als gevolg van de lagere jaarkosten. In de jaren daarna worden de jaarlasten hoger door indexering middels inflatie van de te betalen canon. De lagere jaarkosten in het begin worden trouwens alleen gerealiseerd als er voldoende winst gemaakt wordt en de kosten tegen een hoog belastingtarief aftrekbaar zijn. Op de langere termijn is het vaak lastig de grond nog eens terug te kopen. Het is vooral een instrument voor grondgebonden bedrijven met een hoge marge per hectare die weinig verwachten van grondprijsstijgingen. De zekerheden die een bedrijf aan banken biedt bij het opnemen van nieuwe leningen neemt wel af door erfpachtfinanciering. Een uitspraak van een geïnterviewde was: 'Uiteindelijk raak je de hypotheek onder je bedrijf kwijt'.

Voor ondernemers gericht op continuïteit zijn er bij de bank financiële arrangementen mogelijk waarbij het liquiditeitsvoordeel wat op korte termijn met erfpacht behaald wordt ook te realiseren is met een combinatie van bancaire producten. Zo biedt grond als zekerheid mogelijkheden tot aflossingsvrij financieren.

De laatste jaren is er aandacht voor het oprichten van (regionale) grondbanken. Zo heeft NIB Consult (zie Boendermaker, 2002 en Van der Ham en Venema, 2002) onderzoek verricht naar de oprichting van regionale grondbanken ten behoeve van een extensievere melkveehouderij in Nederland. Het onderzoek richt zich op het opzetten van een regionale grondbank met verschillende risicoprofielen en rendementseisen. Het is vooral het risicoprofiel dat de financieringsopzet bepaalt. De constructie richt zich op publiekprivate samenwerking. Zowel overheden als private partijen hebben belang bij gebruik van grond. Publieke partijen, zoals het rijk en de provincie, willen beleidsdoelen voor natuurbeheer en milieubeheer realiseren, het waterleidingbedrijf heeft belang bij het oppompen van schoner water. Marktpartijen (te denken valt aan Fagoed, Fortis, Rabobank, BNG, Triodos Bank) willen investeren in winstgevendende activiteiten. De winst is afhankelijk van het verwachte directe rendement (inkomsten uit (erf)pacht op de grond) en de waardeverhoging van de grond. Op termijn zou de waardeverhoging van de grond globaal voor de helft van de winst moeten zorgen.

Samenwerkingsverbanden

In de agrarische sector zijn de laatste jaren een toenemend aantal samenwerkingsverbanden ontstaan van ondernemers die als producentengroep en/of met partners in de ketensamenwerken. In dit geval spreken we van horizontale samenwerking wanneer producenten op hetzelfde niveau in de keten met elkaar gaan samenwerken en van verticale samenwerking wanneer een schakel in de keten gaat samenwerken met voor- of achterliggende schakels in dezelfde keten.

Horizontale samenwerking

Een bekend voorbeeld van horizontale samenwerking zijn de producentenverenigingen (telersverenigingen) in de glastuinbouw. In de jaren negentig zijn meer dan 70 telersverenigingen in de voedingstuinbouw opgericht (Berkhout en Van Bruchem, 2003). Voor een goed inzicht in hoe de diverse telersverenigingen zijn georganiseerd en wat hun doelstellingen zijn is het raadzaam om internet te raadplegen. Een willekeurig voorbeeld is: www.green-nature-group.nl. Uit onderzoek (Van der Kroon et al., 2002) blijkt dat producentenverenigingen zijn ontstaan als een reactie op veranderingen in de omgeving (marktfactoren, economische factoren, technologische factoren en sociaal-culturele factoren) en het uitblijven van gewenste veranderingen bij traditionele veilingen. De producentenverenigingen in de glastuinbouw zijn in de loop der jaren verder geprofessionaliseerd en hebben meer activiteiten naar zich toegetrokken (onder andere zelf verpakken, sorteren, verkopen, enzovoort). De meeste producentenverenigingen zijn gestart als vereniging, maar later omgevormd tot een coöperatie doordat de zakelijke belangen groter werden en vanuit juridisch oogpunt een vereniging als organisatievorm ontoereikend was. Het succes van de producentenverenigingen in de tuinbouw heeft te maken met de voordelen die ermee behaald zijn:

- organisatorische voordelen (aanbodbundeling zorgt voor een betere onderhandelingspositie; betere samenwerking via een producentenvereniging kan de keten verkorten);
- marktkundige voordelen (samen een merknaam realiseren; directe communicatie met de afnemer geeft beter inzicht in wat de markt vraagt; versterking van de marktmacht);
- financiële voordelen (versterking inkoopmacht; meer winst realiseren door gezamenlijke afzet; benodigde investeringen van nieuwe producten kunnen worden gedeeld);
- logistieke voordelen (schaalvoordelen; oprichten eigen distributiecentrum).

Voordelen die in de tuinbouw worden gehaald door producentenverenigingen zijn in potentie ook te halen in andere sectoren maar kunnen niet één op één worden doorvertaald. Zeker niet in sectoren die sterk verschillen in cultuur, structuur en ketenopbouw. Met name in sectoren waar tussen productie en verkoop nog een bewerkingshandeling nodig is, is het moeilijker voor producentenverenigingen om volledig grip te houden op het eindproduct (Van der Kroon et al., 2002). Melkveehouderij, vleessector en de akkerbouw hebben veel meer te maken met halfabrikaten, waar nog een verwerkingsproces op volgt. Daarnaast bevinden zich onder de glastuinders relatief veel voorlopers.

Buiten de tuinbouwsector ontstaan ook in de andere sectoren op het gebied van horizontale samenwerking diverse initiatieven. De horizontale samenwerking tussen agrarische ondernemers is sterk afhankelijk van de beschikbaarheid van de productiefactoren grond, arbeid en kapitaal. Je merkt in de praktijk dat steeds meer ondernemers ervoor openstaan.

In de akkerbouw zoeken meerdere ondernemers die gespecialiseerd zijn in een bepaalde teelt samenwerking met andere telers door grond te huren om zodoende meer van een gewas te kunnen verbouwen zonder dat de rotatie een probleem oplevert. Daarnaast zijn er ook ondernemers die samenwerken op het gebied van machines en de opfok van jongvee. Onderling vertrouwen is de basis waarbij toch vaak een contract wordt opgesteld in het geval het mis mocht gaan. Horizontale samenwerking kan als vertrekpunt gezien worden als minst vergaande vorm van het opgeven van de eigen identiteit. De onroerende zaken worden in persoonlijk eigendom gehouden en de roerende zaken waarop wordt samengewerkt worden ingebracht in gebruik en genot. De uitgangspunten om samen te werken zijn het behalen van schaalvoordelen en het sociale aspect zodat beide partijen elkaar aanvullen waardoor een win-winsituatie ontstaat. Daarnaast biedt horizontale samenwerking voor kleine bedrijven die nog wel grond bezitten een mogelijkheid om boer te blijven. Het vermogen in de grond kunnen ze blijven beheren en door samenwerking valt er toch nog enigszins een inkomen te behalen. Grotere bedrijven kunnen zonder grote investeringen een hogere rentabiliteit realiseren.

De mestregelgeving wordt door meerdere ondernemers als een belemmering gezien om samenwerkingsvormen op een eenvoudige manier gestalte te geven. Het advies aan de overheid is in de praktijk bestaande belemmeringen voor mogelijke samenwerkingsvormen te verminderen.

Verticale (keten)samenwerking

Ketensamenwerking en ketenfinanciering worden voor de toekomst als zeer belangrijk beschouwd. Ketensamenwerking is een kans voor de producent om te weten te komen wat de consument wil. Het levert de agrariër een 'license to produce' op. Met maatschappelijk verantwoord ondernemen als norm, is het zaak dat alle partners in de keten zich hieraan committeren. De keten in zijn totaliteit wordt afgerekend op de prestaties van de afzonderlijke schakels. In de tuinbouw waren de ondernemers tot voor kort een betrekkelijk anonieme partij. In de toekomst participeren ze in de keten. Solisme wordt ingeruild voor samenwerking. Hierbij zijn samenwerkingsverbanden van telers (zie horizontale samenwerking) in de keten een onmisbare schakel (Rabobank Nederland, 2002).

Ketenfinanciering zorgt voor betrokkenheid. In de glastuinbouw gebeurt het al tussen exporteurs en telersverenigingen. Dit betekent niet dat de bank er minder geld in stopt maar ander geld. Ketenfinanciering moet complementair gezien worden, waarbij het voor een bank een voorwaarde kan zijn om risicodragend vermogen beschikbaar te stellen als de primaire producent ook andere financiële participanten in de keten heeft gevonden. Voor alle partijen kan er zo een win-winsituatie ontstaan. Branche vreemde partijen hebben gezien het te lage rendement in de agrarische sector geen behoefte om erin te stappen (zie ook hierna venture capital).

Buiten de tuinbouwsector zijn agrarische ondernemers nog huiverig aangaande ketenfinanciering. Zij zijn met name bang voor de afhankelijkheid die met betrekking tot de

ketenpartijen gaat ontstaan. Vanuit de bank wordt positief aangekeken tegen agrarische ondernemers die aan ketenbeheer en certificering doen. Het geeft inzicht in aspecten als veranderingsgezindheid en flexibiliteit van de ondernemer, en een breed inzicht waar het bedrijf naartoe moet. Ondernemers die aan ketenbeheer doen denken vooruit. Dit versterkt het vertrouwen in de ondernemer.

Verzekeringen

Verzekeringen spelen nog geen grote rol. De overheid treedt in toenemende mate terug en beperkt zich nog tot de echte calamiteiten. Normale inkomensfluctuaties worden zoveel mogelijk opgevangen door de bank met meerdere producten die ter beschikking staan van de ondernemer. Voorbeelden zijn de flexibele kredietruimte, uitstel van aflossing, en het bieden van mogelijkheden tot bijfinanciering. Calamiteiten zijn niet te financieren en er kan niet op worden geanticipeerd. Bij een calamiteit (zoals MKZ) zit het belang vooral in de gevolgschades. Welke verzekeringsmogelijkheden zijn hiervoor aanwezig? Hoe kan de gevolgschade worden beperkt? Het lijkt er steeds meer op dat de sectoren en de overheden hier een gezamenlijk rol in spelen, zie bijvoorbeeld ook het diergezondheidsfonds. Een inkomensverzekering zal waarschijnlijk alleen werken als de overheid bereid is er ook geld in te steken.

De geïnterviewden geven aan dat van agrarische ondernemers mag worden verwacht dat ze een normaal risico kunnen dragen en dat ze niet bij de eerste de beste tegenslag een beroep op de overheid zullen doen. Uitgangspunt is dat er een goed draaiende sector blijft met perspectiefvolle bedrijven. Een goed voorbeeld hiervan is de garantiesubsidie voor twee verzekeringsmaatschappijen die onlangs is verleend door het Ministerie van LNV op het gebied van de oogstschadeverzekering. Met deze garantie worden verzekeraars in staat gesteld een schadeverzekering voor schade aan gewassen door zware regenval in de markt te zetten. Door de subsidie kan de premie voor zo'n verzekering binnen redelijke grenzen blijven. Omdat de schade door zware regenval nu een in beginsel verzekeraar risico is, zijn schaderegelingen door de overheid in de toekomst niet meer aan de orde.

In 2002 heeft het Expertisecentrum van LNV onderzoek verricht naar mogelijkheden en instrumenten voor het ondervangen van inkomensfluctuaties (Van Zwieten et al., 2002). Een van de conclusies is dat inkomensfluctuaties die ontstaan door marktschommelingen niet als groot probleem worden ervaren. Risico's lopen en nemen hoort bij het ondernemerschap. Wel is het zo dat te weinig ondernemers zelf risicoanalyses (laten) maken. Een verdere ondersteuning door de overheid (via stimulering onderwijs en bedrijfsadviesing) van een gewenste 'attitude'- en gedragsverandering lijkt gewenst. Ondernemers moeten zich bewuster worden van te nemen maatregelen als het maken van risicoanalyses en het afsluiten van verzekeringen. In hetzelfde onderzoek worden inkomensstabilisatiefondsen als een goed fiscaal instrument gekenmerkt.

Venture Capital

Het verstrekken van risicodragend kapitaal ('venture capital') wordt vaak gerealiseerd door plaatsing van aandelen. Verstrekking van venture capital verlangen, gezien het risico dat wordt gelopen, in het algemeen een hoog rendement op veelal korte termijn. Aan deze ei-

sen kunnen de verschillende sectoren in de land- en tuinbouw vaak niet voldoen. Het grote probleem in de primaire agrarische sector is de (te) lage omloopsnelheid van het vermogen, zelfs in de glastuinbouw. De periode voor vreemde investeerders waarin het ingelegde vermogen inclusief rendement wordt terugverdiend duurt te lang. Het risico voor vreemde investeerders is dan ook te groot. Daarentegen is er met name in de grondgebonden sectoren ook weinig behoefte aan meer vreemd risicodragend vermogen.

Ook de ondernemersafhankelijkheid op het resultaat van een agrarisch bedrijf kan een belemmering zijn voor derden voor een langere periode in een groot agrarisch bedrijf te stappen. Is een ondernemer of bedrijfsopvolger wel in staat de kasstroom in gang te houden? Heeft de ondernemer het vermogen een netwerk in de keten op te bouwen waardoor de afzet grotendeels gegarandeerd kan zijn?

Een ander aspect is dat externe financiers meer invloed willen op het verwachte rendement en op afspraken over winstdeling. Participatiekapitaal verwacht minimaal een marktconforme vergoeding. Men probeert een rol te spelen in de bedrijfsstrategie. Met name in de agrarische sector zijn ondernemers niet gewend dat van buiten de familie of gezin wordt meegedacht over te ondernemen acties (zoals de keuze voor welke bedrijfsinvesteringen). Deze onbekendheid met dit fenomeen werkt belemmerend naar potentiële financiers. De glastuinbouw vormt hierop enigszins een uitzondering. Uit die sector komen steeds meer geluiden dat telers op zakelijke gronden afspraken maken met collega-financiers. Deze informele investeerders verstrekken soms grotere bedragen dan via durfkapitaal is toegestaan. Bedragen van meer dan 100.000 euro komen nu nog weinig voor. Het is goed denkbaar dat in die sector in de komende jaren verdergaande afspraken worden gemaakt waarbij ook medezeggenschap in de bedrijfsvoering één van de aspecten is.

Een nieuwe financieringsvorm die reeds in de secundaire sector wordt toegepast is metafinanciering. Hierbij besluiten collega-banken gezamenlijk de middelen bijeen te brengen voor de financiering. Dit gebeurt bij grote investeringen en is voor banken een manier van risicospreiding. De noodzaak hiertoe binnen de primaire agrarische sector lijkt vooralsnog niet aanwezig.

- De trend van horizontale samenwerking zet zich voort. In de praktijk zie je in alle sectoren wel initiatieven ontstaan. Hiermee wordt een signaal afgegeven dat agrarische bedrijven inzien dat ze tussen servet en tafellaken zijn aanbeland. Van dit signaal was 3 jaar geleden nog nauwelijks sprake!
- Innovatie moet vooral door de gehele keten worden opgepakt, waarbij de overheid een faciliterende rol heeft (gericht op samenwerking tussen ondernemers en in de keten). Het initiatief moet bij de sector liggen. Deze gedachte wordt in toenemende mate ondersteund door de LTO.
- De vraag is in hoeverre innovaties daadwerkelijk tot een lagere kostprijs leiden, je moet ervan uitgaan dat de opbrengstprijns eerder daalt dan stijgt. Indien de marge minimaal op peil wordt gehouden is men veel eerder geneigd tot innovaties!
- Erfpacht is daardoor alleen geschikt voor ondernemers die met hun bedrijf in de afbouwfase zitten.
- Venture capital brengt met zich mee dat financiers invloed willen op het beleid van de onderneming. In de land- en tuinbouw is waarschijnlijk 80 tot 90% van de ondernemers daar nog niet aan toe.

Uitspraken van geïnterviewden

3.4 Conclusies

- Bij de kredietverstrekking door banken zijn ondernemerschap en cashflowontwikkeling belangrijker geworden bij de beoordeling van een forse financieringsaanvraag. Het belang van zekerheden en solvabiliteit loopt (iets) terug.
- De invloed van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) gaat als beoordelingscriterium de komende vijf tot tien jaren een belangrijkere rol spelen.
- Ondernemers wordt gevraagd een ondernemingsplan te maken. Dit plan moet een antwoord geven op vragen als 'Wat is jouw visie op de veranderende omgeving van het bedrijf en wat voor strategische acties ga je ondernemen om hier op in te spelen?'
- De overheid treedt in toenemende door middel van beleid (zoals het Durfkapitaal, Groenfinanciering, regelingen binnen het Stimuleringskader) faciliterend op.
- Banken zijn het afgelopen decennium met nieuwe financieringsproducten ingehaakt op nieuw beleid van de overheid.
- De financieringsbeoordeling van agrarische bedrijven is en blijft maatwerk. Ook is er meer maatwerk opgetreden in het aanbod van financieringsproducten. Er is tegenwoordig een hele mix aan producten passend in het raamwerk van diverse ondernemingsactiviteiten en gezins- en bedrijfssituatie.
- Banken hanteren in doorsnee een lagere risico-opslag in het rentetarief indien de ondernemer een visie op de markt en maatschappij heeft en hier ook naar handelt. Ook een goede cashflowontwikkeling speelt hierin een belangrijke rol.
- Oplossingen om de financieringsrisico's op agrarische bedrijven deels het hoofd te bieden of op te lossen kunnen gelegen zijn in een andere ondernemingsvorm, in grondbankconstructies of pacht, in horizontale en verticale samenwerking en op het terrein van verzekeringen. Onbekendheid en risicoafkeer bij het inspelen op nieuwe mogelijkheden spelen onder agrariërs nog steeds een grote rol.
- De overheid zal nog duidelijker faciliterend kunnen optreden. Ook het bieden van ondersteuning bij het in werking zetten van nieuwe processen (zoals innovaties, verticale samenwerking in de keten - van producent tot consument -, het opzetten van financieringsconstructies voor plattelandsdiensten enzovoort) is daarbij van belang. Kredietinstellingen (met een nieuwe mix van producten met een variatie aan voorwaarden) en adviesinstellingen kunnen ook nadrukkelijk hierin een voortrekkersrol spelen.
- Het is met name de sector zelf die nieuwe initiatieven (innovaties, samenwerking) moet oppakken.

4. Rol van de Nederlandse overheid in de financiering van agrarische bedrijven

4.1 Inleiding

De invloed van de overheid op de financiering van de land- en tuinbouw is relatief gering. Behalve via een aantal financieringsinstrumenten en gerichte subsidies vindt ondersteuning plaats via het bieden van fiscale prikkels. De Nederlandse overheid streeft zoveel mogelijk naar een integrale afstemming van beleidsinstrumenten om te komen tot een duurzame en concurrerende land- en tuinbouw. Ook is de aandacht gericht op een uniform beleid voor alle economische sectoren. Mogelijke regelingen moeten aan het EU-beleid worden getoetst.

In dit hoofdstuk vindt een inventarisatie plaats van meerdere specifieke overheidsinstrumenten die mede tot doel hebben de financiering van de agrarische bedrijven te verlichten. De inventarisatie heeft zowel een kwantitatief als kwalitatief karakter. In paragraaf 4.2 wordt ingegaan op huidige instrumenten, in paragraaf 4.3 komt het voor een deel afgelopen stimuleringskader aan de orde. In paragraaf 4.4 worden de belangrijkste conclusies getrokken waarna in paragraaf 4.5 een beeld naar de toekomst biedt

4.2 Huidige beleidsinstrumentarium

4.2.1 Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw (BF)

Een belangrijk financieringsinstrument ter bevordering van de ontwikkeling van de agrarische sector is het Borgstellingsfonds voor de Landbouw (BF). Het fonds is in 1951 door de overheid opgericht in het kader van het Marshallplan en kreeg een omgerekend startkapitaal van nominaal ongeveer 11 miljoen euro. Het fonds richtte zich op rendabele investeringen met onvoldoende zekerheidsstelling, met als doel het bevorderen van de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de ruimste zin, gericht op toename van de productiviteit en rentabiliteit van agrarische bedrijven. Om daarin te voorzien was het gewenst de kredietverlening te activeren en te verruimen. Daarbij mocht het voor vakbekwame agrariërs die minder kapitaalkrachtig waren, geen belemmering zijn om geld te lenen wanneer ze in onvoldoende mate over de gebruikelijke zekerheden beschikten. Het fonds stelde zich in die gevallen borg voor de betaling van rente en aflossing. Het fonds werkt aanvullend, zodat eerst alle normale zekerheidsmogelijkheden voor financiering uitgeput moeten zijn. De beoordeling van een aanvraag kwam in grote lijnen overeen met de criteria voor normale bedrijfsfinanciering (LEI, 2000).

De doelstelling van het BF is in de loop der tijd verbreed. Aan het eind van de jaren negentig en begin 2000 werden veel borgstellingen verleend voor verbeteringen op het terrein van arbeidsomstandigheden, milieu of dierenwelzijn, naast vervangings- en diepteinvesteringen voor bedrijfsverbetering. Het investeringsplan moet voldoende perspectief

bieden op continuïteit. Hierbij spelen de kwaliteiten van de ondernemer en de activiteiten van het bedrijf in relatie tot de omgeving een belangrijke rol.

Met ingang van 1 januari 2004 is het huidige Besluit Borgstellingsfonds (BF) gewijzigd en een nieuw besluit BF bijzondere borgstellingen (BF+) in het leven geroepen. Het BF is een generieke regeling, bedoeld voor landbouwbedrijven in het algemeen, terwijl BF+ specifiek ondernemers wil ondersteunen die met hun investeringen vooruitlopen op herstructurering en vernieuwing in de landbouw. Het BF+ wordt gericht ingezet op zogenaamde 'bedrijven van de toekomst'. Op dit moment is BF+ alleen gericht op investeringen in de glastuinbouw.

De belangrijkste wijzigingen voor het BF zijn: een minimumbedrag van 90.000 euro en een maximumbedrag van 450.000 euro per borgstelling, een verhoogde garantieprovisie van 3% en in 2004 een budgetplafond van 31 miljoen euro voor het totaal aan borgstellingen. Voor jonge agrariërs zijn twee voorwaarden van het BF verruimd: de garantieprovisie bedraagt 1% en de garantie bedraagt maximaal 1,2 miljoen euro per borgstelling.

De belangrijkste voorwaarden voor BF+ zijn: een minimumbedrag van 90.000 euro en een maximumbedrag van 1,2 miljoen euro per borgstelling, een garantieprovisie van 3% en in 2004 een budgetplafond van 30 miljoen euro voor het totaal aan borgstellingen. Bij de beoordeling van de aanvraag zal worden uitgegaan van strengere selectiecriteria (onder andere investering in een Groen Labelkas). Daarnaast biedt het bedrijven ruimere garantiemogelijkheden. Hierdoor neemt het risico voor de garantieverstrekker toe en wordt het nog belangrijker om borgstellingsaanvragen nauwkeurig te beoordelen. Hiervoor is een objectieve toets ontwikkeld ter beoordeling van de ondernemingsplannen (Verstegen et al., 2003). In bijlage 3 is een totaal overzicht opgenomen van de voorwaarden en de verschillen tussen het 'oude' BF en het nieuwe BF.

In 2003 werden 193 borgstellingen verleend voor een totaal bedrag van 109 miljoen euro, tegen 87 miljoen euro voor 171 aanvragen in 2002 (Berkhout en Van Bruchem, 2004). De stijging is veroorzaakt door de wijziging in het Besluit Borgstellingsfonds (BF) (zie hierboven), waardoor ondernemers nog eenmalig gebruik konden maken van de 'oude BF-regeling'. Uit tabel 4.1 blijkt dat in de afgelopen jaren, 2003 uitgezonderd, sprake is van een daling van het aantal ingediende aanvragen en van het totaal verleende bedrag aan borgstellingen. In 2002 kwam 73% van de aanvragen uit de tuinbouw (Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw, 2003). Het gemiddelde borgbedrag is verder toegenomen tot circa 725.000 euro in de tuinbouwsector en 270.000 euro op bedrijven in de landbouw. De oorzaak voor de stijging van het gemiddelde bedrag per borgstelling is gelegen in schaalvergroting, toenemende kapitaalintensiteit van bedrijven en opgetreden inflatie. De laatste jaren bedraagt het gemiddelde aandeel borg in een financiering verleend met borgstelling ruim 20%.

In 2002 zijn meer dan de helft van de borgstellingen (63%) gebruikt voor verbetering van bestaande bedrijven, wat een stijging is ten opzichte van het jaar ervoor (55%). De categorie bedrijfsovername buiten familieverband en stichting nieuw bedrijf scoort in 2002 26%. Dat is een daling van 7% ten opzichte van het jaar daarvoor. Het gemiddeld bedrag aan borgstelling per aanvraag is in deze categorie het hoogst en het bijbehorend aantal borgstellingen is ten opzichte van 2000 flink toegenomen. In tegenstelling tot het jaar 2000 is het aandeel in de categorie bedrijfsovername in familieverband in 2002 het laagst met 11% van het totaal aantal aanvragen. De glastuinbouw heeft relatief veel van het Borgstel-

lingsfonds gebruikgemaakt om een bedrijfsverplaatsing te financieren (Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw, 2003).

Gezien de omvang van de verleende borgstellingen en de beperkte omvang van de geleden verliezen heeft het BF zich bewezen als een efficiënt en goedkoop financieringsinstrument met een grote reikwijdte. Het heeft geleid tot versnelde veranderingsprocessen op bedrijven.

Tabel 4.1 Aantal jaarlijkse borgstellingen en bijbehorende borgstellingsbedrag (in mln. euro) in de periode 1990-2003

	Landbouwbedrijven		Tuinbouwbedrijven	
	aantal	bedrag	aantal	bedrag
1990 t/m 1994 (gem. p. jaar)	161	16	341	50
1995 t/m 1999 (gem. p. jaar)	124	20	286	75
2000	47	9	208	91
2001	44	8	164	85
2002	47	9	124	78
2003	67	18	126	91

Bron: Borgstellingsfonds voor de Landbouw, diverse jaargangen.

4.2.2 Groenregeling

Via de Fiscale Groenregeling kan een ondernemer op een voordelige manier investeren in duurzame projecten. De Fiscale Groenregeling is sinds 1995 van kracht in de Wet op de Inkomstenbelasting. Doel van deze regeling is het bevorderen van beleggingen en investeringen die in het belang zijn van natuur en milieu. De regeling is ook bekend onder de namen 'Regeling groenprojecten' en 'Regeling Groen Beleggen'. Voor de agrarische sector wordt groenfinanciering met name gebruikt bij projecten op het gebied van biologische landbouw, natuur, bos, landschap, agrificatie, en duurzame energie. Bekende voorbeelden in de agrarische sector zijn de Groen Labelkassen en het opwekken van elektrische energie door middel van windturbines.

Particulieren kunnen sinds 1 januari 2001 belastingvrij (vrij van vermogensrendementheffing in box 3) tot een bedrag van 50.185 euro per persoon (2003) investeren in bovenstaande milieuprojecten. Daarnaast ontvangen zij 1,3% heffingskorting in box 1 over het vrijgestelde bedrag. Samen betekent dit een fiscaal voordeel van 2,5%. De geïnvesteerde bedragen door particulieren worden door de bank uitgezet in de vorm van Groenleningen. Deze leningen kunnen tegen gunstige tarieven worden verstrekt aan ondernemers die investeren in door de overheid erkende 'groene' projecten. En levert de agrariër een rentevoordeel op, afhankelijk van de rentestand 1 à 1,5%.

Voor het aanvragen van een Groenlening gelden dezelfde regels als voor het aanvragen van een gewone financiering. Daarnaast moet de ondernemer beschikken over een 'Groenverklaring'. Met de 'Groenverklaring' erkent de overheid een project als milieupro-

ject. Om voor deze erkenning in aanmerking te komen, moet de ondernemer een uitgewerkt projectvoorstel indienen dat ingaat op zowel inhoudelijke als financiële aspecten van het plan. Een project moet rendabel en op termijn zelfstandig te exploiteren zijn.

In Nederland waren ultimo 2002 ruim 161.000 groene spaarders/beleggers actief met een gezamenlijk ingelegd vermogen van ruim 3,1 miljard euro. In 2002 werden in totaal 372 groenverklaringen afgelegd. Hiervan waren 85 voor biologische landbouwbedrijven en 45 keer voor Groen Labelkassen. Het totale aangevraagde vermogen bedroeg 872 miljoen euro. Het grootste deel hiervan werd aangevraagd voor duurzame energie (619 miljoen euro). Het aangevraagde vermogen voor de biologische landbouw was in 2002 bijna 50 miljoen euro. Voor Groen Labelkassen werd bijna 95 miljoen euro aangevraagd. Uit onderzoek (KPMG en CE, 2002) blijkt dat de Groenregeling een stimulans is voor de technologische vernieuwing en economische dynamiek. Iedere euro die de overheid sinds 1995 investeerde in de fiscale Groenregeling droeg bij aan 40 euro aan investeringen in groene projecten.

De Groenregeling wordt gezien als een goed voorbeeld van een succesvolle publiek-private samenwerking. De banken hebben een belangrijke faciliterende rol gespeeld door de oprichting van speciale groenfondsen en groenbanken. Hierdoor kunnen ze geld van groene spaarders en beleggers voordelig aanbieden aan groene ondernemers.

4.2.3 Investeringsaftrekmogelijkheden

De investeringsaftrek is een belangrijke fiscale aftrekpost voor de landbouwsector. In 63% van de gevallen wordt gebruikgemaakt van de kleinschaligheidsinvesteringsaftrek (KIA), terwijl buiten de landbouwsector slechts 30% van de zelfstandigen investeringsaftrek heeft (notitie fiscaliteit, landbouw- en natuurbeleid van het Ministerie van Financiën en het Ministerie van LNV, 2002).

De KIA bedraagt een aflopend percentage van het investeringsbedrag, dat ten laste van de winst kan worden gebracht en is afhankelijk van de grootte van de investering (minimaal 2.000 euro in 2003) en is aan een investeringsplafond (279.000 euro in 2003) gebonden. Vanaf 1 januari 2001 gelden in het geval van een samenwerkingsverband, bijvoorbeeld een maatschap of een vennootschap onder firma, de maximum investeringsbedragen niet per ondernemer maar per samenwerkingsverband. Gevolg hiervan is dat het voordeel van het samenwerkingsverband met betrekking tot de hoogte van de investeringsaftrek met ingang van 2001 is verdwenen.

De energie-investeringsaftrek (EIA) is een initiatief van het Ministerie van Economische Zaken (EZ). De regeling heeft tot doel energiebesparing en de inzet van duurzame energie door het Nederlandse bedrijfsleven te stimuleren. De EIA is vanaf 1 januari 1997 van kracht. De uitvoering van de EIA ligt bij de Belastingdienst en Senter, een agentschap van EZ. De regeling is jaarlijks budgetgerelateerd. Het financiële voordeel bedraagt sinds 2001 55% van de investeringskosten van deze bedrijfsmiddelen, ongeacht de omvang, wat als aftrekbare kosten op de fiscale winst in mindering mag worden gebracht. Om voor de EIA in aanmerking te komen moet aan een aantal voorwaarden worden voldaan:

- de ondernemer moet de onderneming feitelijk voor eigen rekening drijven;
- op het investeringsmoment moet het bedrijfsmiddel op de Energielijst staan. Deze lijst wordt jaarlijks aangepast aan de stand van de techniek;

- de investering moet binnen drie maanden na het aangaan van de verplichtingen zijn aangemeld;
- het minimaal te investeren bedrag is 2.000 euro (ultimo 2003).

De EIA cumuleert met de KIA. Cumulatie met de VAMIL is met ingang van 1 januari 2003 uitgesloten. In tegenstelling tot de KIA geldt EIA niet voor medegerechtigden, waardoor commanditaire vennoten geen recht hebben op EIA. De EIA en Milieu-Investeringsaftrek (MIA) kunnen niet op hetzelfde bedrijfsmiddel worden toegepast (Cee-len en Sloot, 2003).

Tabel 4.2 Aantal aanvragen en gemeld investeringsbedrag EIA, periode 1997-2002

Jaar	Aantal aanvragen	Gem. investerings- bedrag (in miljoen euro)	Gem. bedrag per aanvraag (in euro)
1997	10.336	430	41.500
1998	14.145	656	46.400
1999	17.408	587	33.700
2000	25.815	695	26.900
2001	28.139	1.058	37.600
2002	17.228	1.344	78.000

Bron: Senter (2003); jaarverslag EIA 2002.

Voor de Energie-investeringsaftrek 2002 zijn ruim 17.000 aanvragen ingediend (zie tabel 4.2). Dit is voor het eerst een daling van het aantal aanvragen. Belangrijke factoren hierbij zijn het sluiten van de regeling op 26 september 2002 en het uitsluiten van een aantal (free-rider)-technieken¹ op de Energielijst van 2002. Zonder stopzetting zouden er naar schatting, bij hetzelfde meldingspatroon als in 2001, ruim 25.000 aanvragen zijn binnengekomen, een verschil van circa 8.000 aanvragen. Door het verwijderen van de free-rider-technieken van de Energielijst zijn naar schatting circa 5.000 aanvragen minder binnengekomen.

In de afgelopen zes jaren (van 1997 tot en met 2002) hebben 41.469 ondernemers een beroep gedaan op de regeling. Het totaal aan energie-investeringen bedraagt in 2002 circa 1.344 miljoen euro waarvan 350 miljoen euro afkomstig was uit de land- en tuinbouw (ziet tabel 4.2 en 4.3). In vergelijking met 2001 is het totaal aan energie-investeringen gestegen met 27%. Deze stijging is minder hoog dan in eerste instantie werd gedacht ten tijde van het sluiten van de regeling. Sinds de start van de regeling is voor ruim 5 miljard euro aan EIA-investeringen gemeld.

Rekening houdend met de aftrekpercentages die voor EIA gelden, de huidige belastingtarieven IB en Vpb, de geschatte correcties van Senter en de projecten die ondernemers

¹ Een free-rider is een investeerder die dezelfde investering op hetzelfde moment, op dezelfde wijze en in dezelfde mate ook had gedaan zonder subsidie of fiscaal voordeel.

zullen intrekken, zal het netto financiële voordeel voor de ondernemers circa 200 miljoen bedragen (Senter, 2003 (EIA jaarverslag 2002)).

In 2002 was bijna 30% van de aanvragen afkomstig uit de land- en glastuinbouw (26% van het gemelde investeringsbedrag). In deze sector wordt vaker aangevraagd door maatschappen en vennootschappen dan in de andere sectoren. Dit beïnvloedt het beeld enigszins. Omdat vennoten/maten van één vennootschap of maatschap elk afzonderlijk een aanvraag moeten indienen, komen meerdere aanvragen per investering binnen. Het aantal energie-investeringen (in de landbouw- en glastuinbouwsector) ligt daarom circa 46% lager, wat het verschil ten opzichte van de andere sectoren eigenlijk minder groot maakt. Het totale investeringsbedrag in de land- en glastuinbouw steeg met 43% ten opzichte van 2001. Het aantal aanvragen daalde met 41% (tabel 4.3).

Tabel 4.3 Overzicht van de aanvragen in 2002 in de land- en tuinbouw (in aantallen, totaal en gemiddeld gemeld bedrag)

	Landbouw	Glastuinbouw
Totaal gemeld investeringsbedrag	146 miljoen	203 miljoen
Aantal aanvragen	1.971	3.170
Gemiddeld bedrag per aanvraag	74.000	64.000

Bron: Senter (2003).

Tabel 4.4 Overzicht hoogst gemelde investeringscategorieën in 2002 (in mln. euro)

	Totaal investeringsbedrag	% van totale aanvraag
1 Windturbine	737	55
2 Warmtekrachtinstallatie	103	8
3 Energieschermen	49	4

Bron: Senter (2003).

Net als vorig jaar is in 2002 de windturbine het bedrijfsmiddel waarvoor het hoogste bedrag aan EIA is aangevraagd (zie tabel 4.4). De windturbine wordt gevolgd door de warmtekrachtinstallatie en de energieschermen.

In het budgetjaar 2003 heeft de daling in het aantal aanvragen zich voortgezet. Naar verwachting zal het aantal aanvragen in 2003 onder de 15.000 blijven. Voor 2003 is de verwachting dat het totaal aan energie-investeringen achterblijft bij de jaren 2001 en 2002 en ongeveer gaat uitkomen op circa 750 miljoen euro (www.senter.nl).

De Milieu-Investeringsaftrek (MIA) is een fiscale regeling die per 2000 is ingevoerd en als doel heeft investeringen in milieuvriendelijke apparatuur door de ondernemers te stimuleren. De MIA valt onder verantwoordelijkheid van de Minister van VROM en de Staatssecretaris van Financiën. Naast de willekeurige afschrijving op investeringen die bijdragen aan een goed milieu (VAMIL-regeling die sinds 1991 van kracht is), moet de MIA

een extra stimulans zijn voor ondernemers om te investeren in milieuvriendelijke bedrijfsmiddelen. Via de VAMIL bevordert de overheid de marktintroductie van milieuvriendelijke bedrijfsmiddelen die nog niet gangbaar zijn. De MIA stimuleert milieuinvesteringen in bredere zin. Omdat de land- en tuinbouwsector onvoldoende compensatie ontvangt voor sommige milieubelastingen wordt ook geld teruggesluisd via de MIA. VAMIL en MIA zijn niet zozeer gericht op het uitlokken van de investeringen maar trachten wel invloed uit te oefenen op de investeringsbeslissingen. Dankzij de MIA en de VAMIL is de ondernemer wel eerder geneigd het milieuvriendelijke alternatief te kiezen boven het traditionele middel.

Op de Milieulijst is per bedrijfsmiddel aangegeven of een investering in aanmerking komt voor MIA (15, 30 of 40%) en/of VAMIL. Het gehanteerde percentage is afhankelijk van het milieueffecten en de gangbaarheid van het bedrijfsmiddel (40%: diergezondheid en dierwelzijnsinvesteringen; 30%: investeringen waarvan snelle marktintroductie vanuit milieuoogpunt dringend gewenst is; 15% zie eisen 30% maar dan in mindere mate). Bedrijfsmiddelen die op de lijst vermeld staan zijn onder andere: de Groen Labelkas, biologische stal, apparatuur voor mechanische onkruidbestrijding en bedrijfsmiddelen voor duurzame mestverwerking. MIA en VAMIL worden jaarlijks via de Milieulijst aangepast aan het milieubeleid en de stand van de technologie, waarbij de voorgaande Milieulijst als uitgangspunt wordt genomen. Nieuwe technieken op de lijst zijn voor een belangrijk deel aangemeld door het bedrijfsleven. MIA en VAMIL ontwikkelen zich steeds meer tot integrale stimuleringsregelingen, aangezien meer een integrale milieukwaliteit wordt nagestreefd. Een voorbeeld hiervan is onder andere de Groen Labelkas met eisen op gebied van energie, bestrijdingsmiddelen, nutriënten, water en lichthinder.

De voorwaarden die gelden komen overeen met die van de EIA. Evenals de EIA zijn ook de MIA en VAMIL in het budgetjaar 2002 tijdelijk buiten werking gesteld omdat de budgetten werden overschreden (per 26 september 2002). Met ingang van 2003 zijn er geen middelen meer die zowel voor VAMIL als voor de EIA in aanmerking komen. Om te voorkomen dat de regeling in 2003 opnieuw moest worden gesloten is onder andere besloten de eisen voor Groen Labelkassen aan te scherpen en het aftrekpercentage te verlagen van 40 naar 30%.

Tabel 4.5 Aantal meldingen en gemelde investeringsbedragen VAMIL en MIA in de periode 2000-2002

Jaar	Aantal meldingen	Gemeld investeringsbedrag (in mln. euro)	Gemiddeld bedrag per melding (in 1.000 euro)
<i>VAMIL</i>			
2000	24.222	969	39
2001	23.632	1.462	62
2002	15.482	2.005	130
<i>MIA</i>			
2000	8.191	516	63
2001	6.624	635	96
2002	6.024	914	152

Bron: Diverse jaarverslagen MIA/VAMIL van Senter.

De VAMIL is een fiscale regeling, die ondernemers die investeren in milieuvriendelijke bedrijfsmiddelen een liquiditeits- en rentevoordeel biedt. Ondernemers die VAMIL voor een bedrijfsmiddel toepassen mogen dit bedrijfsmiddel willekeurig ofwel vrij afschrijven.

In tabel 4.5 is het aantal meldingen, de gemelde investeringsbedragen en de gemiddelde investeringsbedragen per melding voor de VAMIL en voor de MIA over de periode 2000-2002 weergegeven. Het gemelde investeringsbedrag voor de VAMIL is in de periode 2000-2002 verdubbeld tot 2 miljard euro, terwijl het aantal meldingen in 2002 sterk is teruggelopen naar het niveau van eind jaren negentig. Dit komt waarschijnlijk door het vroegtijdig sluiten van de regeling. Het gemiddelde meldingsbedrag is in twee jaar tijd gestegen van 39.000 naar 130.000 euro. De stijging komt voor een belangrijk deel voor rekening van de stijging voor de Groen Labelkassen en de windmolens. Uit tabel 4.6 blijkt dat windturbines en Groen Labelkassen samen goed zijn voor bijna 70% van het totale gemelde investeringsbedrag. De windturbine staat voor hetzelfde bedrag ook in het overzicht van de EIA (tabel 4.4) aangezien dit bedrijfsmiddel zowel op de lijst van EIA als VAMIL vermeld staat. Zoals al eerder gemeld kan dit vanaf 2003 niet meer.

In 2002 is het aantal meldingen voor de VAMIL uitgekomen op 15.482. Hiervan waren 3.452 meldingen afkomstig uit de landbouw en 2.827 uit de tuinbouw. Van het totaal gemelde investeringsbedrag was 253 miljoen euro afkomstig van de landbouw en 796 miljoen euro uit de tuinbouw. Hieruit volgt dat de bedrijfssectoren land- en tuinbouw samen verantwoordelijk zijn voor 40% van de meldingen en 52% van het gemelde investeringsbedrag. De meldingen van Groen Labelkassen in de tuinbouw hebben hierin een belangrijk aandeel.

Tabel 4.6 Overzicht van hoogst gemelde investeringscategorieën in 2002 voor de VAMIL (in mln. euro)

	Totaal investeringsbedrag	In % totale aanvraag
1 Windturbine	737	37
2 Groen Labelkas	635	32
3 Warmtekrachtinstallatie	151	8

Bron: Senter, jaarverslag MIA/VAMIL 2002 (2003).

Het economisch voordeel van de VAMIL bestaat uit rentevoordeel dat de belastingplichtige behaalt doordat hij de investering eerder mag afschrijven. Hoeveel het gemiddelde financieel voordeel bedraagt is niet aan te geven, omdat het sterk afhankelijk is van de situatie van de individuele ondernemer (winst in de komende jaren, belastingtarief, rentestand, aantal jaren van de normale afschrijvingstermijn). Geschat wordt dat het percentage van het investeringsbedrag dat de ondernemer als financieel voordeel van de VAMIL heeft, varieert tussen 3 en 8%. Voor 2002 komt het rentevoordeel dan uit op gemiddeld 5.000 euro per melding. Overigens is de VAMIL met name populair bij de ondernemers vanwege het liquiditeitsvoordeel en minder vanwege het rentevoordeel (Senter, 2003).

Bij de MIA zet de daling in het aantal meldingen in 2002 door (zie tabel 4.5). Het gemelde investeringsbedrag lag in 2002 1,5 maal hoger dan in 2001 waardoor het gemiddelde investeringsbedrag per melding flink is gestegen. Deze stijging is met name veroorzaakt door de Groen Labelkassen. Mede hierdoor neemt de sector land- en tuinbouw een dominante positie in. Van alle meldingen is 75% afkomstig uit de land- en tuinbouwsector (landbouw 2.508 meldingen en tuinbouw 1.986 meldingen). De hiermee gepaard gaande investeringsbedragen behoren voor 85% toe aan deze sectoren waarbij 70% (634 miljoen euro) afkomstig is uit de tuinbouw.

Tabel 4.7 Overzicht van hoogst gemelde investeringscategorieën in 2002 voor de MIA (in mln. euro)

	Totaal investeringsbedrag	In % totale aanvraag
1 Groen Labelkas	626	68
2 Emissiearme en diervriendelijke varkensstal	101	11

Bron: Senter, jaarverslag MIA/VAMIL 2002 (2003).

Uit tabel 4.7 blijkt dat de lijst met gemelde investeringsbedragen wordt aangevoerd door de Groen Labelkas. Ook diervriendelijke stallen waren in 2002 weer populair. Het financieel voordeel is bij de MIA niet recht evenredig met het gemelde investeringsbedrag. Dit komt doordat een deel van de bedrijfsmiddelen in aanmerking komt voor 15% aftrek en het andere deel voor 30 of zelfs 40%. Daarnaast is er variatie in het belastingpercentage waarin ondernemers vallen. Zij kunnen onder de Vpb vallen of de IB, waarin de marginale percentage ligt tussen de 32 en 52%. Om toch iets te kunnen zeggen over het financieel voordeel is bij de berekening uitgegaan van een gemiddeld marginaal belastingtarief van 35%. Het financiële voordeel voor de landbouwsector komt uit op 24 miljoen euro en voor de tuinbouwsector op 113 miljoen euro. Aangezien Groen Labelkassen in 2002 een aftrekpercentage van 40% MIA hebben, tellen deze meldingen extra door in het financiële voordeel van MIA. In totaliteit wordt het financieel voordeel van de MIA berekend op 148 miljoen euro (Senter 2003, MIA/VAMIL jaarverslag 2002).

In het jaarverslag MIA/VAMIL 2002 zijn voor het eerst de maatschappelijke effecten van de MIA/VAMIL-regeling beschreven. Dit zijn:

- opschuiven van de stand der techniek;
- milieueffecten van de aangeschafte bedrijfsmiddelen;
- voorbeeldwerking van de Milieulijst;
- vergroten van het draagvlak voor het milieubeleid;
- vergroten diervriendelijkheid;
- terugsluizen van geld;
- innovatie-effect.

In 2002 is gestart met het kwantificeren van milieueffecten van de aangeschafte bedrijfsmiddelen. In de komende jaren worden ook de overige genoemde effecten zoveel mogelijk berekend.

4.2.4 Regeling willekeurige afschrijving

Onder de regeling willekeurige afschrijving vallen milieu-investeringen (VAMIL), investeringen door startende ondernemers (WASO), en de Arbo-investeringen (FARBO). De VAMIL is reeds in de voorgaande paragraaf behandeld omdat die vaak samen met de MIA wordt aangevraagd.

De investeringen gepleegd door startende ondernemers gedurende de periode (van drie jaar) dat zij starteraftrek genieten en het jaar daaraan voorafgaand vallen onder de WASO. Willekeurig afschrijven is alleen mogelijk als het totaal van de investeringen in een jaar niet uitkomt boven het maximale bedrag per paar waarover kleinschaligheidsinvesteringsaftrek kan worden genoten (in 2003 279.000 euro). Meestal valt dit voordeel tijdens samenwerkingsverbanden (veelal met de ouders) voor de werkelijke overname. In het algemeen is de financiële positie van bedrijven gedurende die fase in de levenscyclus (bedrijf met oudere ondernemer en opvolger in maatschap) duidelijk beter dan vlak na de werkelijke bedrijfsovername (hoofdstuk 2).

Sinds 1 januari 1998 bestaat de FARBO-regeling. De regeling is gericht op het stimuleren van investeringen in bedrijfsmiddelen die in het belang zijn voor de arbeidsomstandigheden. Ondernemingen kunnen bedrijfsmiddelen die voorkomen op de zogenoemde Arbo-lijst fiscaal vrij (willekeurig) afschrijven. Dit levert een rente- en liquiditeitsvoordeel op. De FARBO-regeling lijkt erg op de VAMIL-regeling die al een aantal jaren bestaat. De regeling wordt uitgevoerd door het Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid en het Ministerie van Financiën. In 2001 werden in totaal 8.000 aanvragen voor een bedrag van 243.000 euro ingediend (jaarverslag Belastingdienst 2001).

Voor de land- en tuinbouw staan met name bedrijfsmiddelen die verband houden met het planten, de oogst en verwerking van producten, onkruidbestrijding en het melken op de Arbo-lijst.

4.2.5 Durfkapitaal

De overheid wil startende ondernemers behulpzaam zijn en heeft daarom een aantal fiscale stimuleringsmaatregelen genomen. Per 1 januari 1996 is de faciliteit kapitaalverstrekking aan beginnende ondernemers wettelijk van kracht geworden. Deze faciliteit werd in de praktijk wel vernoemd naar de goed bij kas zittende tante Agaath: de Tante Agaath-regeling (TAR). Begin 2003 is voor de bancaire variant de heffingskorting komen te vervallen. De Tante Agaath-regeling is qua naam officieel veranderd in Durfkapitaalregeling, en geeft kapitaalverstrekkers aan startende ondernemers een extra fiscale vrijstelling.

Er is sinds de invoering van de TAR veel gebruikgemaakt van deze regeling door agrariërs. In de periode 1997-2002 werd er voor 910 miljoen euro aan Tante Agaath-leningen alleen al door lokale Rabobanken verstrekt. De helft van dit bedrag is uitgeleend aan melkveehouders. De Rabobank heeft in die periode in Nederland in doorsnee tweederde van deze financieringsvorm voor haar rekening genomen (bron: mondelinge toelichting

Rabobank Nederland). Ongeveer 80 à 90% van de bedrijfsopvolgers heeft gebruikgemaakt van de TAR-constructie bij het financieren van de overname.

Met ingang van 2003 is de huidige Durfkapitaalregeling beperkt tot directe particuliere leningen: degene die aan een startende ondernemer een achtergestelde lening verstrekt, ontvangt fiscale tegemoetkoming in de vorm van een maximaal vrijgesteld bedrag aan vermogensrendementheffing (box 3) van 50.185 euro (het dubbele voor partners, ultimo 2003) en een verhoging van de heffingskorting van 1,3% van het geïnvesteerde bedrag. De fiscale voordelen werken door in een rentevoordeel voor de beginnende ondernemer die op kan lopen tot 1,9%. De Durfkapitaallening heeft maximaal een looptijd van acht jaar.

De banken hebben de bestaande TAR-leningen omgezet naar 'normale' langlopende leningen, waardoor het liquiditeitsvoordeel voor de agrariër grotendeels is vervallen.

Twee andere instrumenten ter ondersteuning van *jonge agrariërs zijn*:

1. Minister Veerman van het Ministerie van LNV stelt deze kabinetsperiode 10 miljoen euro beschikbaar om de financiering van bedrijfsovername door jonge agrariërs via een rentesubsidie te vereenvoudigen. De Europese Unie voegt daar via contrafinanciering (POP-gelden) 10 miljoen euro aan toe. Waarschijnlijk zal de rentesubsidie pas in 2005 in kunnen gaan omdat het plan nog door de Europese Commissie moet worden beoordeeld en goedgekeurd. Als voorwaarde is gesteld dat er sprake moet zijn van duurzame en vernieuwende investeringen. De rentesubsidie lijkt op de Tante Agaath-regeling, alleen betreft het een rechtstreekse subsidie;
2. de Kaderregeling kennis en advies is gericht op het stimuleren van de duurzame ontwikkeling van de agrarische sector. De regeling geeft financiële ondersteuning aan agrarische ondernemers voor het inzetten van deskundigen bij ontwikkeling, omschakeling of beëindiging van een landbouwbedrijf. Voor de doelgroep jonge agrariërs (agrariërs jonger dan 40 jaar). In 2003 zijn 2.143 aanvragen binnengekomen, waarvan 468 zijn goedgekeurd voor een bedrag van 700.000 euro. De subsidie bestaat uit een bijdrage van 75% van de kosten voor het maken van een ondernemingsplan met een maximum van 1.500 euro. Het budget was met de aanvragen die op de eerste dag werden ingediend uitgeput (Berkhout en Van Bruchem, 2004). In 2004 is 420.000 euro beschikbaar gesteld. De openstelling geeft financiële ondersteuning bij het door deskundigen laten opstellen van een ondernemingsplan.

4.2.6 Besluit Bijstandsverlening Zelfstandigen (Bbz)

Het Besluit Bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz) is bestemd voor ondernemers die in financiële problemen verkeren of dreigen te geraken en die niet via de normale financieringsmogelijkheden bij de bank en het Borgstellingsfonds geholpen kunnen worden. Het Bbz is een onderdeel van de Algemene Bijstandswet en wordt uitgevoerd door de gemeenten. In aanmerking komt iedere zelfstandige die jonger is dan 65 jaar en voor de inkomensvoorziening aangewezen is op arbeid in het eigen bedrijf. Indien de zelfstandige of diens partner tevens een inkomen (ter hoogte van de bijstandsnormen) uit een ander bron heeft, komt hij of zij niet in aanmerking. Na de hulpverlening moet het bedrijf uiteraard levensvatbaar zijn en eventueel met andere inkomsten voldoende inkomen opleveren voor de ondernemer en zijn gezin (Rabobank Nederland en LEI, 1999).

Het Bbz onderscheidt een periodieke uitkering en een verstrekking van bedrijfskapitaal. Een periodieke uitkering voor de noodzakelijke bestaanskosten wordt alleen dan verstrekt, als de inkomensproblemen van tijdelijke aard zijn. Als het probleem een gevolg is van dieper liggende oorzaken, is vaak bedrijfskapitaal noodzakelijk voor de instandhouding van een levensvatbaar bedrijf. In 2003 bedroeg het aantal aanvragen bij LASER 582 (zie tabel 4.8). Deze sterke toename werd veroorzaakt door de slechte financiële situatie in de varkenshouderij en de uitbraak van vogelpest. Beide sectoren waren in 2003 dan ook goed voor meer dan de helft van de aanvragen. Hiermee keert het niveau terug naar eind jaren negentig, jaren die werden beïnvloed door de varkenspest en de daaropvolgende periode met lage varkensprijzen (Berkhout en Van Bruchem, 2004).

Tabel 4.8 Aantal aanvragen voor financiële hulp door agrariërs 1997-2003

Jaar	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Bbz	474	552	633	287	377	337	582

Bron: LASER.

Naar aanleiding van Kamervragen is onderzocht wat specifieke knelpunten zijn voor de landbouw bij de sociale zekerheidsregelingen. Belangrijk punt hierbij is het feit dat het vermogen van veel agrarische bedrijven, ook de kleine bedrijven, al snel hoger ligt dan de grenzen die bij de regelingen worden gehanteerd. De hoogte van het eigen vermogen staat het verstrekken van de Bbz niet in de weg aangezien de Bbz gericht is op de voortzetting van het bedrijf. Echter, de hoogte van het eigen vermogen van de zelfstandige speelt wel een rol bij de vraag of de verleende bijstand in de vorm van een gift dan wel een lening wordt verstrekt (MLNV, 2003). Bij een eigen vermogen van meer dan 156.240 euro wordt bijstand in alle gevallen in de vorm van een lening verstrekt. Voor veel agrarische bedrijven zal gelden dat het eigen vermogen boven die grens uitkomt, waardoor de bijstand als lening wordt verstrekt, waardoor de financieringslasten verder zullen stijgen. Aangezien de bedrijven die Bbz aanvragen al financiële problemen hebben, zal dit lastig op te vangen zijn.

Aansluitend op een aanvraag Bbz zijn er de laatste jaren bij de uitbraak van dierziekten (MKZ en vogelpest) door de overheid noodfondsen in het leven geroepen. Het noodfonds MKZ dat tijdens de MKZ-crisis werd ingesteld, is destijds gevoed met gelden van zowel de rijksoverheid als provinciale overheid. Het geld is bedoeld voor initiatieven die de landbouw en de toeristisch-recreatieve sector weer op de kaart zetten. Eind 2003 was er slechts 1 miljoen euro uit het fonds uitgekeerd en zat er nog meer dan 8 miljoen euro in het noodfonds.

Voor het noodfonds vogelpest heeft het kabinet in 2003 ten minste 5 miljoen euro ter beschikking gesteld om de nood van bedrijven die zijn getroffen door de maatregelen te lenigen. Hiervan is 2 miljoen euro bestemd voor de kosten van sociaal-psychologische nood en 3 miljoen euro voor sociaal-economische nood. Deze middelen zullen gebruikt worden om bedrijven die als rechtstreeks gevolg van de vogelpest in continuïteitsproblemen komen

een voorziening te bieden. Het oogmerk van deze maatregel is dat perspectiefvolle bedrijven in stand blijven.

4.3 Afgelopen en aflopende instrumenten

4.3.1 Stimuleringskader

In de periode 1997-2002 zijn door het Ministerie van LNV een aantal subsidie-instrumenten omgevormd tot een overkoepelend instrument, het 'Stimuleringskader'. Het Stimuleringskader richtte zich op het ondersteunen van risicovolle initiatieven die dynamiek en vernieuwing in de agrarische sectoren en regio's bevorderen. Met name 'echte' vernieuwers en een wat grotere groep koplopers stonden centraal. Er werd gekozen voor 2 sporen: 1) 'Stimuleringsregeling markt en concurrentiekracht' en 2) 'Stimuleringsregeling vernieuwing landelijk gebied'. In figuur 4.1 is de opbouw van beide sporen weergegeven en is vermeld welke programma's eronder vallen.

In 2004 lopen nog een vijftal instrumenten uit het voormalige Stimuleringskader (gedeeltelijk) door. De belangrijkste zijn de innovatieregelingen, de Regeling Stimulering Biologische Productiemethode (RSBP), de regeling demonstratieprojecten en de regeling verwerking en afzet landbouwproducten. Met uitzondering van de innovatieregeling hebben de subsidies een Europese component (opgenomen in het Plattelandsontwikkelingsplan Nederland). Bij de innovatieregeling worden innovaties op bedrijfsniveau beoordeeld op basis van de mate van innovativiteit, het economische en technische perspectief en de spin-off naar de sector.

Evaluatie innovatieprogramma

De laatste jaren zijn een aantal regelingen uit het Stimuleringskader onderworpen aan een evaluatie. Hieronder wordt kort stilgestaan bij die evaluaties waarbij de nadruk ligt op de vraag of het zinvol is de agrosector te ondersteunen met financiële instrumenten. In 2002 heeft het Team projectsubsidies van LASER Dordrecht twee subsidieregelingen uit het innovatieprogramma geëvalueerd, te weten stimuleringsregeling innovatie markt en concurrentiekracht en stimuleringsregeling Vernieuwing Landelijk Gebied (VLG). Beide regelingen zijn cursief weergegeven in figuur 4.1.

Uit de evaluatie van beide regelingen komt naar voren dat de verleende subsidie op de diverse projecten als onmisbaar wordt vastgesteld. Het uitvoeringspercentage van projecten waaraan subsidie is verleend is voor beide regelingen verschillend. Het uitvoeringspercentage van de innovatieregeling is 69% en voor de VLG-regeling 89%. Dat een gedeelte van het verleende bedrag niet wordt uitgekeerd is te wijten aan de onzekerheden die met innovatieve projecten samengaan. Belangrijke oorzaken voor het anders uitvoeren van de projecten dan gepland zijn technische problemen in de uitvoering. Door het uitvoeren van innovatieve projecten ontstaat een versterking van de contacten binnen de keten. Hierdoor vindt een verspreiding van kennis plaats.

De knelpunten van de aanvragers hebben hoofdzakelijk betrekking op de voorfase van het uitvoeren van het project, in bijzonder de onvoorspelbaarheid van de openstelling.

<i>STIMULERINGSKADER</i>
<p><i>Spoor 1: de Stimuleringsregeling markt en concurrentiekracht</i> Deze stimuleringsregeling bestaat uit een innovatieprogramma, een verspreidingsprogramma en gelabelde gelden voor de omschakeling naar biologische landbouw:</p> <p>Innovatieprogramma: - <i>Stimuleringsregeling innovatie markt en concurrentiekracht</i></p> <p>Verspreidingsprogramma: - Investeringsregeling Primaire Landbouw (IPL) - Regeling Verwerking en Afzet Landbouwproducten (VAL) - Regeling Verwerking en Afzet Bosbouwproducten (VAB) - Regeling Verwerking en Afzet Visserijproducten (VAV) - Regeling demonstratieprojecten (DEMO) - Subsidierегeling demo- en bewustmakingsprojecten duurzame Landbouw (EU-demo)</p> <p>Gelabelde gelden: (niet via tenders en beoordelingscommissies) - Regeling stimulering biologische productiemethode (RSBP)(omschakelingsregeling)</p>
<p><i>Spoor 2: de Stimuleringsregeling vernieuwing landelijk gebied</i> Deze bestaat uit een innovatieprogramma, een verspreidingsprogramma (later toegevoegd) met daarnaast gelabelde gelden:</p> <p>Innovatieprogramma: - <i>Stimuleringsregeling Vernieuwing Landelijk Gebied (VLG)</i></p> <p>Verspreidingsprogramma: - Verspreidingsregeling Vernieuwing Landelijk Gebied (VVLG)</p> <p>Gelabelde gelden: (niet via tenders en beoordelingscommissies) - Extra Impuls Natuur- en Milieueducatie) - Groen in en om de Stad - Boegbeelden Natuur in de Markt</p>

Figuur 4.1 Opbouw stimuleringskader
Bron: LASER Dordrecht, team projectsubsidies (2002).

Er wordt in de betrokken evaluatie positief geantwoord op de vraag 'in hoeverre is het economisch stimulerend beleidsinstrument 'subsidie' effectief in de agrosector, als het gaat om het versterken van de markt en concurrentiekracht en het verhogen van de kwaliteit van het landelijk gebied?' De subsidieverstrekker moet wel duidelijkheid verschaffen aan de doelgroep. De overheid moet een lange-termijn-visie hebben op de rol van de agrosector en het landelijk gebied. Onzekerheden worden weggenomen, zodat de agrosector weet waar ze aan toe is. Als het Ministerie van LNV het belangrijk vindt om innovatieve projecten te blijven ondersteunen zal het vanuit die visie moeten worden aangepakt. Eén van de beleidsinstrumenten kan dan subsidie zijn. Ten aanzien van het instrument subsidie worden in de evaluatie de volgende aanbevelingen gedaan:

- breng een heldere structuur aan in de openstelling van een regeling;
- creëer een fijnmazig subsidienet. Zodoende kan beter worden voldaan aan de specifieke wensen en eisen van de aanvragers;
- houd bij het opzetten van nieuwe regelingen rekening met de praktijk.

Uit LEI-onderzoek voor het Ministerie van LNV (Wolters en Schuite, 2002) komt naar voren dat het innovatieklimaat voor agrarische ondernemers mee wordt bepaald door de overheid. Wetten en regels vormen regelmatig een belemmering voor innovatie. Een van de oorzaken is de geringe onderlinge samenhang tussen wetten en regels, soms botsen ze zelfs onderling. Ook op het traject van communicatie en uitvoering worden door ondernemers belemmeringen gevoeld om tot verder innovatie over te gaan.

Met name hebben innoverende ondernemers, of zij die dat van plan zijn, belang bij een transparante regelgeving en een stabiel beleid (Wolters en Schuite, 2002). Uit dit onderzoek komen de volgende aanbevelingen voor het beleid:

- de overheid moet zich richten op de hoofdlijnen (beleidskader) en niet op de details;
- de kosten van door de overheid verplichte testen en toelatingsprocedures moeten omlaag, omdat ze een belangrijke belemmering tot participatie vormen. Veel ondernemers moeten adviseurs inhuren, wat gepaard gaat met onnodig hoge kosten;
- investeren in het onderlinge vertrouwen tussen overheid en ondernemers;
- meer inspelen op de investeringscyclus van bedrijven (beperkt de bedrijfskosten);
- accepteer dat onzekerheid een fundamenteel kenmerk is van innovatie; dat betekent dat ook het ministerie risico's moet nemen, en dat het moet accepteren dat een deel van de gesubsidieerde projecten niet slaagt;
- innovators lopen een extra risico, en zijn vaak de voorlopers voor de middengroep. Enige extra financiële ondersteuning ten opzichte van de volgers is gewenst om het gevoel van concurrentievervalsing tegen te gaan.

Evaluatie RSBP

Uit een evaluatie van het EC-LNV (Arendse, 2002) blijkt dat 40% van de omgeschakelde boeren ook omgeschakeld zou zijn zonder ondersteuning van de RSBP-premie. Bijna een even grote groep (38%) zou waarschijnlijk omgeschakeld zijn zonder premie, terwijl slechts een op de vijf waarschijnlijk niet zou zijn omgeschakeld. Slechts 4% geeft aan zonder premie zeker niet aan de omschakeling te zijn begonnen. In dit onderzoek komt tevens naar voren dat het percentage van de omschakelaars die ook zonder premie wel of waarschijnlijk was omgeschakeld in de melkveehouderij hoger ligt dan in de akkerbouw. De kosten voor omschakeling zijn in het algemeen ook lager in de melkveehouderij.

Het is op basis van de gegevens uit dit rapport niet mogelijk een harde uitspraak te doen of het wegvallen van de RSBP in de huidige vorm invloed zal hebben op het aantal omschakelaars. In het rapport van EC-LNV wordt gesteld dat de RSBP-regeling in veel gevallen niet de reden zal zijn, maar wel een belangrijke stimulans is om van gangbare landbouw over te schakelen naar biologische landbouw.

De verwachting van het Expertisecentrum LNV is dat het wegvallen van de RSBP, weinig invloed zal hebben op het aantal omschakelaars in sectoren met bedrijven met een gering grondoppervlakte. In de sectoren melkveehouderij en akkerbouw, waar de financië-

le betekenis van de RSBP groter is, zal zeker een groep potentiële omschakelaars bij het wegvallen van de RSBP de balans laten doorslaan naar niet omschakelen. Nader onderzoek zal hier een verdere kwantificering aan kunnen geven, mede gezien het feit dat het overgrote deel van de groei van biologische bedrijven in de akkerbouw en melkveehouderij heeft plaatsgevonden.

In de mid-term evaluatie van het Nederlandse PlattelandsOntwikkelingsPlan (Van Bommel et al., 2003) wordt met betrekking tot een eventuele afschaffing van de RSBP gesteld dat vooral geanticipeerd moet worden op het beleidsvoornemen de fiscale voordelen op groenfinancieringen te halveren. Volgens het rapport is de omschakelingspremie naar biologische landbouw onverminderd relevant. De aantrekkelijkheid om over te schakelen op biologische landbouw is niet voor alle bedrijven even goed zichtbaar en wordt mogelijk bovendien minder als gevolg van het wegvallen van alternatieve prikkels. Er wordt aangeraden te kijken in hoeverre de regeling (in financiële zin) ruimte biedt voor extra prikkels om het omschakelingsbesluit positief te beïnvloeden.

Onlangs heeft de minister in een brief aan het parlement laten weten dat de RSBP-regeling zal worden voortgezet.¹ Daarbij stelt hij wel dat de huidige regeling onvoldoende aansluit op de verschillende behoeften van ondersteuning en dat het bovendien een ingewikkelde regeling is. De voorkeur gaat uit naar een regeling die deze problemen aanpakt. De RSBP-regeling zal in eerste instantie in de huidige vorm worden voortgezet tot er goedkeuring komt vanuit Brussel voor de vernieuwde versie. Het gebruik van de RSBP-regeling heeft mede geleid tot een aanzienlijke toename van het biologisch areaal in Nederland (tabel 4.10).

Tabel 4.10 Aantal kengetallen met betrekking tot de RSBP-regeling

	Realisatie 2000	Realisatie 2001	Realisatie 2002
Biologische productie (ha)	33.000	37.726	42.610
RSBP (mln. euro)	8,1	1,9	2,7
RSBP (ha)	11.884	14.863	16.468

Bron: Jaarverslag LNV 2002.

Het daadwerkelijke effect van RSBP ligt in het ondersteunen van de terugval aan inkomsten van het bedrijf in omschakeling. In de eerste jaren wordt meestal een terugval in productie gezien, terwijl het bedrijf dan nog geen aanspraak kan maken op de hogere biologische prijzen om die terugval in productie op te vangen. De RSBP helpt de terugval aan inkomsten in te perken en kan zo de vaak grillige omschakelingsperiode verzachten (Van Bommel et al., 2003).

¹ Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, 21-10-2003.

4.3.2 Regeling Structuurverbetering Glastuinbouw (RSG)

De overheid wil met de RSG-regeling samenwerking bevorderen tussen glastuinders die gaan herstructureren. De opengestelde regeling in 2002 kende net als de vorige RSG-regeling (1997) een afbraak en een investeringsgedeelte, waarbij het investeringsgedeelte gericht was op de verbetering van een heel glastuinbouwgebied. Nieuw is de subsidie voor clusterplannen. In 2001 kon alleen voor afbraak van kassen subsidie worden aangevraagd, en niet voor investeringen. In 2002 waren investeringen wel subsidiabel, maar de criteria waren aangescherpt omdat het ministerie uitsluitend investeringen subsidieert die aansluiten bij het herstructureringsdoel van de glastuinbouwsector. Investeringssubsidie was daarom alleen mogelijk voor de ontwikkeling van clusterplannen en voor de reconstructie van bestaande glastuinbouwkavels in verouderde gebieden.

In 2002 was voor afbraakprojecten 2,3 miljoen euro beschikbaar, voor het opstellen van clusterplannen en investeringen 7 miljoen euro. De RSG heeft in 2002 de in de begroting gestelde doelen nagenoeg bereikt. Daarmee blijft het doel om in 2006 op zijn minst 1.000 ha nieuw glas op bestaande bedrijven te hebben gerealiseerd binnen bereik. In 2003 is de regeling niet opengesteld en op dit moment is niet bekend of en wanneer de regeling in 2004 wordt opengesteld.

In 2000 kon via de RSG een investeringssubsidie verkregen worden in het kader van de structuurverbetering van de glastuinbouw voor het bouwen van Groen Labelkassen (GLK). De tuinders die gebruikmaakten van de regeling keken veelal naar het totaalbeeld van voordelen die voortvloeien uit de bouw van een GLK en niet zozeer naar de ontvangst van de RSG-subsidie. De verplichte bouw van een GLK biedt de tuinder namelijk ook toegang tot de mogelijkheid tot Groenfinanciering en fiscale voordelen in de vorm van Milieu-Investeringsaftrek (MIA) en de Willekeurige aftrek Milieu-Investeringen in de Landbouw (VAMIL).¹

Over het geheel bekeken (naast Groenfinanciering, MIA en VAMIL) blijkt de RSG 2000 regeling positief bij te dragen met betrekking tot duurzaamheid van de sector op milieugebied. Een belangrijk deel van de investeringen die mede via de RSG regeling worden gestimuleerd, zijn investeringen in energiebesparing. Het wordt geschat dat bedrijven hiermee een besparing kunnen realiseren van 15 tot 20%. Naast investeringen op het gebied van milieu, helpt de RSG 2000-regeling investeringen in de moderniteit van bedrijven te stimuleren, veelal in mechanisatie en automatisering. Dit brengt met name verbetering in arbeidsomstandigheden met zich mee en ook in een hogere prestatie per arbeidsuur. Daarnaast worden productiefactoren vaak beter benut en worden lagere kosten gerealiseerd per eenheid product (Van Bommel et al., 2003).

In de gehele glastuinbouw sector is al een brede ontwikkeling gaande in schaalvergroting, modernisering en structuurverbetering. De RSG speelt hierin als steun in de rug voor een aantal bedrijven een belangrijke rol. Vanwege de onzekerheid omtrent de openstelling, voorwaarden en budget is de RSG niet sturend voor de investeringen. De plannen voor herstructurering liggen bij de bedrijven en worden uitgevoerd, ook zonder subsidie. Een openstelling van de RSG beïnvloedt hooguit het moment van investeren in de tijd (Van Bommel et al., 2003).

¹ Zie hiervoor de betreffende paragrafen respectievelijk 4.1.5 en 4.1.9.

4.4 Conclusies ten aanzien van beleidsinstrumenten

Huidige instrumentarium

Het Borgstellingsfonds wordt nog steeds gezien als een belangrijke aanjager van innovaties in de land- en tuinbouw. Door bij de voorwaarden van kredietverstrekking bij BF+ aan te haken bij de eisen van het bedrijf van de toekomst, waarbij maatschappelijk verantwoord ondernemen een belangrijke rol speelt, geeft de overheid richting aan de inzet van financiële middelen. De BF+-regeling is voorlopig alleen opengesteld voor de glastuinbouw. Gezien de huidige voorwaarden die gesteld worden bij een BF-aanvraag komen met name de niet-grondgebonden bedrijven in aanmerking. De overheid bereikt met dit instrument gericht op verduurzaming van de sector dus lang niet alle bedrijven. Een punt dat ook onder het oude systeem van belang was, gezien het bedrag aan zekerheden die grondgebonden bedrijven veelal konden bieden.

De TAR en Groenregeling zijn voorbeelden waarbij de overheid vanuit het beleid initieert en private partijen erbij betrekt voor de vormgeving in de praktijk. De private partijen hebben vervolgens zelf vanuit hun strategie de producten in de markt gezet. Gezien de belangstelling en de bedragen die hiermee gemoeid zijn, heeft de overheid in een behoefte voorzien. De TAR speelde tot voor kort bij bedrijfsovernames binnen de familie een alles-overheersende rol. Uit evaluaties van de Groenregeling blijkt dat de bedragen die de overheid hierin investeerde hebben bijgedragen aan een duurzame sector.

De Groenregeling biedt voor zowel de aanbieders als gebruikers van het vermogen voordelen. Voor wat betreft de gebruikers is de regeling een stimulans voor technologische vernieuwing en economische dynamiek. De gezamenlijke groenfondsen en groenbanken stellen dat als de overheid het nodig acht om in te grijpen in de Groenregeling, zij dat het beste kan doen door verscherping van de voorwaarden voor aanspraak op de regeling. Hiermee laten ze impliciet blijken dat zij potentie zien in de regeling en het graag willen behouden. Het fiscale voordeel geboden door de overheid is een zeer belangrijk stimulans voor vergroening van de agrarische sector.

Investeringsaftrek (KIA, MIA, EIA) is belangrijk en succesvol voor de agrarische sector getuige de grote belangstelling. Ondernemers in de agrarische sector maken meer dan evenredig gebruik van deze algehele middelen. EIA en MIA werken met lijsten waarop de bedrijfsmiddelen moeten voorkomen. Hierdoor kan de overheid bewust duurzame milieuvriendelijk bedrijfsmiddelen promoten. De overheid moet doorgaan met het jaarlijks monitoren van de lijsten en duurzame bedrijfsmiddelen die ook zonder subsidie gekocht worden, omdat de niet-duurzame alternatieven niet meer in de markt zijn, van de lijst te verwijderen. De ingezette beweging vanuit VROM om in het kader van MIA/VAMIL de maatschappelijke effecten van de regeling te kwantificeren verdient vervolg bij de andere ministeries. De VAMIL-regeling is eveneens een fiscale regeling, maar betreft mogelijkheden tot willekeurige afschrijvingen. De maatregel wordt net als de genoemde investeringsaftrekmogelijkheden veel gebruikt. Het aandeel van aanvragen vanuit de land- en tuinbouw is eveneens aanzienlijk (40%). Vaak worden de genoemde fiscale regelingen gecombineerd, wat tot een groter effect heeft in de mate van ondersteuning van de investering van de ondernemer. Ook kunnen combinaties van deze fiscale regelingen gemaakt worden met investeringssubsidies als de Regeling Structuurverbetering Glastuinbouw en

de RSBP. Sinds 2003 is alleen de 'EIA/VAMIL-combinatie' niet meer mogelijk. De overheid heeft met deze middelen een instrument voorhanden om de ontwikkelingen richting een duurzame sector te ondersteunen.

De willekeurige afschrijving op investeringen door jonge ondernemers (WASO) wordt gezien als een welkome verlichting van de financieringslasten (liquiditeitsvoordeel). Het moment van het genieten van het liquiditeitsvoordeel zou beter van pas komen vlak na de werkelijke bedrijfsovername (moment van uittreding ouders uit de maatschap), omdat de nettokasstroom dan onder druk staat.

Het Bbz moet gezien worden als de overheid in de rol van sociaal vangnet. Het aantal aanvragen is beperkt en sterk gerelateerd aan de conjunctuur in de sector. Knelpunt hierbij is het eigen vermogen dat over het algemeen hoog is in verhouding tot de inkomens die gegenereerd worden zodat terugbetalen van ontvangen gelden lastig kan zijn.

Stimuleringskader in 'oude' vorm

De uitgangspunten van het Stimuleringskader zoals de overheid die heeft geformuleerd geven een duidelijk kader waar de agrarische sector naartoe moet. De centrale thema's zijn innoveren (met name gericht op duurzamer produceren) en aandacht voor het landelijk gebied. Meerdere regelingen zijn geëvalueerd. De innovatieregelingen worden in doorsnee als een financiële steun in de rug ervaren, hoewel er verschillende wensen liggen de effectiviteit van dergelijke regelingen te verbeteren (zie Wolters en Schuite, 2002). De financiële ondersteuning wordt door gebruikers van regelingen gericht op het landelijk gebied tot op heden niet of in veel mindere mate ervaren.

RSG

Over het geheel bekeken (naast de effecten vanuit de Groenfinanciering, MIA en VAMIL) blijkt de RSG 2000-regeling positief bij te dragen met betrekking tot duurzaamheid van de sector op milieugebied. De RSG 2000 richt zich ook op verbetering van de moderniteit van bedrijven. De lagere kosten gerealiseerd per eenheid product komen de cashflow van de bedrijven ten goede. Een verbeterde moderniteit brengt ook minder toekomstige (achterstands)investeringsclaims met zich mee. In de gehele glastuinbouw sector is al een brede ontwikkeling gaande in schaalvergroting, modernisering en structuurverbetering. De RSG speelt geen sturende rol in de herstructureringsplannen van bedrijven, maar wordt vooral als extra steun in de rug ervaren.

4.5 Ontwikkelingen in het overheidsbeleid ¹

De rol van de overheid in de financiering van agrarische bedrijven is het laatste decennium in toenemende mate verschoven van een (direct) ondersteunende naar een faciliterende rol om gestelde maatschappelijke doelen te realiseren. Het fiscale stelsel speelt hierbij een belangrijke rol.

Bovenstaand proces loopt de komende jaren in versterkte mate door. De overheid streeft daarbij naar een duurzaam producerende landbouw en stimuleert vooral:

- innovaties die zorgen voor de nodige dynamiek binnen de sector;
- investeringen die het milieu minder belasten;
- investeringen in groene en blauwe projecten die belangrijk zijn voor de integrale ontwikkeling van de plattelandseconomie.

Belangrijke doelgroepen bij het ondersteunen van de financiering van bedrijven zijn de vernieuwers, de plattelandsondernemers en de startende ondernemers.

Als gevolg van trends als globalisering, informatisering en individualisering, is de rol van de overheid in het laatste decennium veranderd. Dit komt doordat de maatschappij steeds complexer en diffuser wordt en de overheid daarin een nieuwe rol moet vervullen. In december 2000 bracht de Sociaal Economische Raad (SER) een advies uit over maatschappelijk ondernemerschap en de rol van de overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties daarbij getiteld *De winst van waarden*. Naar aanleiding van dit advies is er door het toenmalige kabinet in 2001 een notitie geschreven, getiteld *'Maatschappelijk verantwoord ondernemen: het perspectief vanuit de overheid'*. De SER stelt dat maatschappelijk verantwoord ondernemen zich van onderop ontwikkelt, namelijk bij de individuele onderneming. De verantwoordelijkheid behoort daar genomen te worden waar het meest effectief kan worden opgetreden. Dat ontslaat de overheid niet van haar plicht in sommige gevallen haar verantwoordelijkheid te nemen. De overheid dient eveneens inzichtelijk te maken wat zij van anderen verwacht.

Uit de nota *Voedsel en groen* (LNV, 2000), maar ook uit het afgesloten Nationale Debat voor de intensieve veehouderij valt op te maken dat de inzet van de rijksoverheid bij

¹ 'Het realiseren van een duurzame landbouw, een vitale natuur, een vertrouwd platteland en een hoogwaardig voedselaanbod moet op een samenhangende wijze worden gecombineerd met de wensen van burgers op het gebied van wonen, werken en vrije tijd, formuleert Veerman de kern van de beleidsopgave voor de komende jaren. Door een integrale benadering kunnen nieuwe verbindingen worden gelegd tussen landbouw, natuur en landschap. Duurzame ontwikkeling is voor het kabinet richtsnoer bij het te voeren beleid. Zowel bij de productie van voedsel als bij het beheer van de omgeving staan behoud van de natuurlijke hulpbronnen en van het sociaal en menselijk kapitaal centraal; respect en zorg zijn hierbij sleutelbegrippen. Europees beleid (met name het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid) is hierbij in belangrijke mate voorwaardenscheppend en kaderstellend, aldus Veerman. De samenleving zal intensief en direct worden betrokken bij de beleidsontwikkeling rond platteland en voedselproductie. Een voorbeeld is de discussie over intensieve veehouderij, die pas van start is gegaan. 'Beleid staat en valt immers met draagvlak voor de aanpak bij de ondernemers en consumenten die het moeten vormgeven.' Het Rijk wil zoveel mogelijk ruimte bieden aan de samenleving om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor de inrichting van hun leven en leefomgeving. Tegelijk ligt er voor bedrijven, burgers en hun verbanden de verplichting om verantwoordelijk met de geboden ruimte om te gaan. Bij de uitvoering van de ambities wil Veerman de nadruk leggen op doelgerichtheid en doelmatigheid. Dit moet tot lastenverlichting voor het bedrijfsleven leiden.' *Beleidsvoornemens van het ministerie van LNV 2004-2007* (Bron: www.minlnv.nl).

maatschappelijk verantwoord ondernemen zich vooral richt op de vertrouwensrelatie tussen agrobédrijfsleven en samenleving.

Het gegeven dat eigen initiatief van ondernemers op prijs wordt gesteld en dat er uiteenlopende manieren zijn waarop bedrijven er invulling aan geven, maakt generieke regelgeving niet tot een geschikt instrument om maatschappelijk verantwoord ondernemen te ondersteunen. De overheid wil het bedrijfsleven zelf op tal van terreinen de gelegenheid geven de kwaliteit van productie en dienstverlening te regelen door gebruik te maken van vormen van zelfregulering. De overheid vervult vooral de rol van stimulator/facilitator en kiest voor een aanpak die maatwerk mogelijk maakt: partijen bij elkaar brengen, kennis ontwikkelen en verspreiden en vooral de transparantie bevorderen, zodat stakeholders zich een goed oordeel kunnen vormen over het maatschappelijk ondernemerschap van bedrijven.

De overheid kan ook nieuwe spelregels introduceren die bedrijven stimuleren verder te gaan dan de wettelijke eisen. Een instrument als groene belastingen geeft een prijsprikkel in de markt, waardoor beter presterende bedrijven worden beloond. Voor de ondernemer ligt de uitdaging om in zijn of haar situatie tot een optimale afweging te komen en evenwicht te vinden in de kansen en de dilemma's die maatschappelijk ondernemen kan inhouden voor een gezonde winstgevende onderneming. Het gaat hierbij om de drie P's van 'People' (ons handelen voor de werkgelegenheid en onze sociale omgeving), 'Planet' (ons handelen voor milieu en ecosystemen) en 'Profit' (ons handelen ten behoeve van onze concurrentiepositie) (*Ondernemen met meer waarde*, LNV, 2002).

Hieronder wordt op een aantal relevante beleidsthema's die van invloed zijn op het inkomen en/of financiering van agrarische bedrijven kort ingegaan:

GLB-beleid

De verdere hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in 2003 richt zich op de volgende besluiten:

- verlaging van de zuivelgarantieprijs en introductie van directe betalingen ter compensatie;
- ontkoppeling van de directe betalingen van de teelt van bepaalde gewassen (zoals graan) en het houden van bepaalde dieren (vleesvee, schapen); zie De Bont et al. (2003), Smit et al. (2004);
- het stellen van voorwaarden voor de betalingen (cross compliance);
- uitbreiding van het plattelandsbeleid.

De ontkoppeling van premies van de productie komt erop neer dat boeren in de komende jaren een bedrag betaald krijgen dat is gebaseerd op de productie in het verleden en niet langer op wat dan wordt geproduceerd. Op die manier wil de EU de productie beter afstemmen op de markt en antwoord geven op de internationale kritiek op productgebonden steun. Overigens zijn er op deze ontkoppeling enkele uitzonderingen gemaakt, onder meer voor zetmeelaardappelen. De toeslag wordt afhankelijk gemaakt van het naleven van de regels op het gebied van milieu, natuur, dierenwelzijn en diergezondheid. Als de boer zich niet aan dergelijke regels houdt, wordt de toelage verlaagd.

De aanpassing van het zuivelbeleid, waarbij de prijzen van boter en mager melkpoeder met respectievelijk 25 en 15% worden verlaagd, past daarin ook. Deze zal voor de melkveehouderij, ondanks de compensatie per kilogram melk, vrijwel zeker tot een daling van het inkomen leiden. De komende jaren zal waarschijnlijk ook het EU-suikerbeleid onder druk van de WTO worden gewijzigd; hierin kan het gaan om een combinatie van verlaging van de productiequota en van de garantieprijzen, waarbij ook weer een compenserende tegemoetkoming aan de telers verwacht mag worden.

Plattelandsbeleid en landbouw

Mede naar aanleiding van de evaluatie van het programma Beheer en de beleidsdoelen voor de komende jaren (zie ook LNV, 2003: *Beleidsrapport Vitaal en Samen*) is het voorstel het instrument Programma Beheer de komende jaren verder uit te bouwen waarbij de volgende wensen kunnen worden meegenomen (overgenomen uit de Reactie op RLG-advies Groene Diensten, besluit proeftuinen en verkenningen Groene Diensten, TRC 2003/5331):

- het mogelijk maken van koppelen van geldstromen (publiek en privaat);
- één geïntegreerd instrument voor de verschillende thema's in het landelijk gebied;
- gebiedsgerichte uitvoering met meer verantwoordelijkheden bij regio's en burgers; toewerken naar een dienstenmodel (vrije prijsvorming en een belangrijke rol voor private partijen).

Volgens Minister Veerman in bovengenoemde reactie op RLG-advies Groene diensten speelt de landelijke overheid de komende jaren een tweetal rollen bij groene diensten. Ten eerste om vastgestelde Rijksdoelen te realiseren (EHS, landschap, cultuurhistorie en dergelijke), waarbij het Rijk optreedt als vrager en betaler van groene diensten. Ten tweede als facilitator om een rol te vervullen bij de koppeling van de brede maatschappelijke vraag naar groene diensten en het aanbod daarvan.

Met name de grondgebonden landbouw krijgt een belangrijke rol als economisch en landschappelijk pijler van het landelijk gebied. Boeren vervullen maatschappelijke wensen zoals natuur-, landschaps- en waterbeheer en vergroten de toegankelijkheid van het landelijk gebied. De meeste van deze zogenaamde groene diensten hebben een collectief karakter, waardoor individuele gebruikers er niet snel voor willen betalen. Dit vergt van de overheid bemoeienis met de vraag naar deze diensten. De overheid, het bedrijfsleven of particulieren zullen alleen voor groene diensten betalen als daaraan behoefte is. Deze diensten zijn dus vraaggestuurd en er zou een marktconforme vergoeding tegenover moeten staan.

Een blauwe dienst is in feite een groene dienst die betrekking heeft op het waterbeheer. De mate van samenwerking bij de diensten kan sterk variëren, van het leveren van diensten aan één vrager tot samenwerkingsconstructies. De samenwerking kan plaatsvinden tussen vragers in de vorm van fondsvorming (al dan niet via publiek-private samenwerking (PPS)), tussen aanbieders in de vorm van agrarische natuurverenigingen en tussen vragers en aanbieders door middel van PPS-constructies.

Een belangrijk deel van de grondgebonden agrariërs in het landelijk gebied ontwikkelt zich in toenemende mate van producent tot beheerder van het platteland. Dit betekent

dat de maatschappelijke eisen en wensen die aan de agrariër worden gesteld anders komen te liggen.

In de geleidelijke verbreding van landbouwbeleid naar plattelandsbeleid moet gezocht worden naar mix van compensatie voor het produceren in gebieden met natuurlijke handicaps, zoals het veenweidegebied, en specifieke vergoedingen voor groene en blauwe diensten. Minister Veerman maakt dan ook een onderscheid in drie lagen:

1. ruimte voor ondernemerschap binnen de geldende maatschappelijke randvoorwaarden en de eigen boerenethiek leidt tot agrarische bedrijvigheid die zonder specifieke steun van de overheid kan plaatsvinden. Het beleid is hierbij gericht op ruimte bieden binnen zekere randvoorwaarden en op faciliteren;
2. agrarisch ondernemers in gebieden met natuurlijke handicaps worden gecompenseerd voor het feit dat ze door ongunstige productieomstandigheden niet in staat zijn concurrerend te produceren. Voorwaarde is dat de productiefunctie in deze gebieden maatschappelijk gewaardeerd worden. Deze benadering strookt met de 'Bergboerenregeling' in het EU-beleid. Hier ligt een rol voor de Rijksoverheid (al dan niet met behulp van EU-budget);
3. (agrarische) ondernemers worden beloond voor groene en blauwe diensten, gericht op de realisatie van maatschappelijke wensen die verder gaan dan de goede landbouwpraktijk.

Herstructurering sectoren

Voor de sectoren glastuinbouw en intensieve veehouderij zijn reconstructieplannen opgesteld om zowel de structuur van de sector als de omgeving te verbeteren.

In de intensieve veehouderij speelt sinds 2002 de reconstructiewet Concentratiegebieden. Het oorspronkelijk doel was het creëren van varkensvrije zones om dierziekten te verminderen, het instrument wordt nu gebruikt voor een herinrichting van de intensieve veehouderijgebieden in Oost- en Zuid-Nederland. Alleen in landbouwontwikkelingsgebieden krijgen de boeren de mogelijkheid het bedrijf uit te breiden. In verwevingsgebieden is uitbreiding toegestaan als andere plattelandsfuncties er niet onder lijden.

In de glastuinbouw is door ruimteproblemen, in vooral het Westland, eveneens een herstructurering gaande en zijn negen projectvestigingslocaties in verschillende delen van het land aangewezen als groeilocaties voor glastuinbouw.

Administratieve lasten

De overheid zet nu en in komende jaren in op vermindering van de administratieve lasten met 25% voor het bedrijfsleven. Deze lasten zijn de kosten die voortvloeien uit wet- en regelgeving van de overheid, denk aan ministeries, provincies, gemeenten en waterschappen. De agrarische sector heeft met name te maken met wetgeving van de Ministeries van LNV en Financiën. LNV-wetten met veel lasten zijn de mestwetgeving, de veterinaire wetgeving, de plantenziektewet en de bestrijdingsmiddelenwet. Voor de mestwetgeving streeft LNV naar een reductie van 40% in de administratieve lasten (Gemengde commissie Administratieve lasten, 2004).

In toenemende mate dwingt de markt agrarische bedrijven deel te nemen aan certificatiesystemen. Omdat de leveringszekerheid en het bestaansrecht van het bedrijf in toenemende mate hiervan af gaan hangen, wordt dat door ondernemers minder bezwaarlijk ervaren.

5. Slotbeschouwing, conclusies en beleidsaanbevelingen

5.1 Slotbeschouwing

5.1.1 Financiering van agrarische bedrijven

De financiering van agrarische bedrijven gaat de laatste decennia niet altijd van een leien dakje. Sinds de jaren zeventig is in toenemende mate gebruikgemaakt van vreemd vermogen om schaalvergroting, innovaties (zoals ligboxenstal), milieu-investeringen, productierechten enzovoort, te financieren. Op zich is het gezond dat bedrijven van vreemd vermogen gebruikmaken. Het gaat pas slecht indien bedrijven het benodigde bedrag niet kunnen lenen.

Mede door herwaardering van de activa is de solvabiliteit in de meeste sectoren in doorsnee op peil gebleven of iets teruggelopen. Door de alsmaar dalende marges heeft de schaalvergroting niet geleid tot een evenredige toename van de gezinsinkomens in de agrarische bedrijven. De spreiding in inkomens en cashflow tussen bedrijven is groot. Een deel van de bedrijven, lange tijd jaarlijks rond de 2%, de laatste jaren oplopend naar 4%, besluit (op termijn) te stoppen omdat er onvoldoende inkomensperspectief is voor opvolgers binnen de familie. Het oprichten van nieuwe ondernemingen is door de grote kapitaalbehoefte en de relatief lage rendementen in de land- en tuinbouw zeer moeilijk. Binnen de familie gaan bestaande bedrijven over voor een prijs flink onder de marktwaarde (zie Van der Veen et al., 2001), onder goedkeuring van de fiscus.

Wordt er naar het continuïteitsperspectief van bedrijven gekeken, dan had een redelijk deel van de bedrijven in 2003 (rond de 35 à 40%) een goede financiële positie. Hieronder vallen relatief veel grote (die een hoge kasstroom genereren) en middelgrote bedrijven die niet gebukt gaan onder zware financieringslasten. Per bedrijfstype zijn er echter aanzienlijke verschillen in percentages bedrijven met een goede financiële positie. Veelal zitten in deze groep bedrijven ook de voorlopers op innovatiegebied, ondernemers die risico's durven nemen maar ze grotendeels ook kunnen opvangen.

De vraag is in hoeverre de groep bedrijven met een redelijk tot matig perspectief meer ondersteuning behoeft van bijvoorbeeld de rijksoverheid om innovatie en vergroting in gang te zetten. Bedrijven met een slecht financieel perspectief zijn relatief klein en hebben veelal een oudere ondernemer zonder opvolger. Deze bedrijven werken veelal aan een beëindigingsplan op termijn. Ze stoten activiteiten af (bijvoorbeeld quotumverkoop en deel van de veestapel), om meer liquide te worden of proberen andere activiteiten nog voor een aantal jaren op te pakken (inscharen vee, verleasen quotum, agrarisch natuurbeheer) om het inkomen aan te vullen en bezig te blijven.

Onder de groep bedrijven met een slechte financiële positie bevinden zich ook jonge ondernemers met relatief moderne bedrijven, die door de zware financiering ten opzichte van (tegenvallende) operationele resultaten in liquiditeitsproblemen geraken. Hetzelfde geldt voor een aantal grotere bedrijven die een schaalvergrotingsproces hebben gereali-

seerd. Dit zijn bedrijven die technisch en organisatorisch perspectief hebben, maar financieel in de problemen zitten. Gezien de bedrijfsstructuur en gezinssamenstelling is facilitering en ondersteuning vanuit bedrijfsperspectief gewenst, maar beleidsmatig gezien moeilijk te verschaffen.

Omdat ieder bedrijf uniek is, en ook ieder gezin, zijn algemene oplossingen voor de financieringsproblematiek op agrarische bedrijven niet toepasbaar. Er ligt een breedte aan oplossingen tussen het volledig overlaten aan de markt of het ondersteunen van bedrijven met directe subsidies en/of fiscale faciliteiten. Met name de beleidsdoelen die de Rijksoverheid zich stelt, zullen in toenemende mate richtinggevend zijn aan de te bieden ondersteuning van agrarische bedrijven. Het faciliteren van noodzakelijk geachte processen, zoals samenwerking tussen ondernemers en samenwerking in de keten, het wel of niet in eigendom hebben van grond en productierechten, impulsen geven aan de vormgeving en beloning van nieuwe diensten (in het landelijk gebied) zijn relevant om het inkomenspotentieel en daarmee de cashflow van bedrijven te vergroten.

De agrarische sector kan leren van de ervaringen die de afgelopen decennia veel bedrijfstakingen in het MKB hebben meegemaakt en de daarbij opgetreden trends op financieringsvlak. Met name nieuwe ondernemingsvormen kunnen daarbij interessant zijn, gezien het schaalvergrotingsproces in de sector en daarmee ook de behoefte aan meer scheiding tussen privé-vermogen en bedrijfsvermogen. Een belangrijk verschil met veel andere MKB-sectoren blijft echter het zeer lage rendement op kapitaal (met name in de grondgebonden veehouderij) die de sector nog niet direct aantrekkelijk maakt voor directe financiering door particulieren. Vooral het kapitaal in de grond en de productierechten speelt op Nederlandse bedrijven een belangrijke rol. De hiermee gepaard gaande financieringslasten leggen een zware druk op de gezinsinkomens en de uiteindelijke nettokasstroom. Het afgelopen jaar heeft reeds onderzoek plaatsgevonden naar nieuwe mogelijkheden, zoals het ontwikkelen van een systeem van verhandelbare ontwikkelingsrechten. Een dergelijk systeem kan de financiering van bedrijven aanzienlijk verlichten omdat burgers meebetalen aan het instandhouden van de landbouwgrond als groene ruimte (Luijt et al., 2003). Ook heeft het LEI een analyse verricht naar de verschillende mogelijkheden om de kosten van de verwerving van melkquotum voor de Nederlandse melkveehouders te verlagen.

5.1.2 Rol van banken bij het financieren van agrarische bedrijven

Bij grote financieringsaanvragen door agrarische ondernemers heeft het afgelopen decennium een verschuiving plaatsgevonden in de relevantie van aspecten waar kredietinstellingen op beoordelen. Met name de solvabiliteit, zekerheden en rentabiliteit hebben aan belang ingeboet ten gunste van de liquiditeitsontwikkeling (cashflow) en het ondernemerschap. Bij het laatste aspect neemt het maken van een ondernemingsplan voor de komende 5 tot 10 jaar een steeds belangrijker plaats in. Wat is de visie van de ondernemer op allerlei ontwikkelingen die zich in de omgeving van het bedrijf afspelen, en welke bedrijfsstrategie heeft hij voor ogen om hierop in te spelen, met het doel voldoende inkomenspotentieel uit het bedrijf te halen, eventueel aangevuld met inkomen uit nevenactiviteiten? Welke acties moeten worden opgestart om de voorgestelde strategie te

realiseren en in hoeverre kan een beroep worden gedaan op andere ketenpartijen, overheidsfaciliteiten en producten van kredietinstellingen?

De financiële instellingen zijn een steeds grotere mix aan financieringsproducten aan het ontwikkelen. Hierbij wordt zowel ingespeeld op marktontwikkelingen als op faciliteiten die de overheid creëert, zoals: Agaath-financiering en groenfinanciering. Vaak gaan deze faciliteiten gepaard met voorwaarden die financiële instellingen mee kunnen nemen in hun producten. Hier ligt ook een belangrijke rol voor adviseurs om ondernemers erop te attenderen en te begeleiden.

Hoewel de sector samen met de andere partijen in de keten nieuwe initiatieven moet oppakken (zie ook LTO, 2003) zien vele partijen de trekkersrol ten aanzien van het maatschappelijk op een verantwoorde wijze ondernemen nog bij de overheid (kaders uitzetten).

De financiële instellingen hebben aangegeven geen specifiek sectorbeleid te zullen volgen. Op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen zullen banken zeker niet als voorlopers fungeren, maar participeren ze wel volop mee in de discussies. Toch blijft de rentabiliteit van het financieringsproduct voor banken een zeer belangrijk uitgangspunt.

5.1.3 Rol van de overheid in de financiering van agrarische bedrijven

De probleemstelling van het onderzoek was in hoeverre gericht overheidsbeleid gewenst of noodzakelijk is om agrarische ondernemers de uit bovenstaande ontwikkelingen voortvloeiende kansen te laten benutten of juist de eruit voortkomende (financiële) bedreigingen te laten verminderen of weg te nemen. Uit de interviews met medewerkers van banken en accountants- en adviesorganisaties komt naar voren dat het beleid van de overheid niet altijd consistent is voor zowel ondernemers als ketenpartijen. Dit zorgt voor onduidelijkheid en schept verwarring. Onzekerheid, rond bijvoorbeeld investeringen, is voor ondernemers vaak bezwarender dan beleidsmaatregelen op zich. Een goede bedrijfsstrategie vanuit de ondernemer en keten vereist een helder beleid waarin de overheid de randvoorwaarden uitzet en duidelijk maakt op welke terreinen ze de verantwoordelijkheid zal nemen en wat zij van anderen daarbij verwacht (bijvoorbeeld op het terrein van duurzaamheid). De overheid krijgt dan in toenemende mate de rol van stimulator/facilitator. De overheid zet op hoofdlijnen de doelvoorschriften uit en legt in toenemende mate de verantwoordelijkheid bij de ketenpartijen neer om zelf te komen met middelvoorschriften. Er ontstaat een situatie waarin ketenpartijen hun eigen of gezamenlijke verantwoordelijkheid moeten nemen, en in de diverse sectoren met ketenontwikkelingsplannen komen die aansluiten op de ontwikkeling van de marktvraag, maar wel binnen de kaders die de overheid stelt (zoals milieubeleid, ruimtelijke ordeningsbeleid, enzovoort). De goed onderbouwde ontwikkelingsplannen worden voorzien van een financiële paragraaf waarin duidelijk is aangegeven welk type overheidssteun wenselijk wordt geacht. De overheid kan hierdoor gericht sectorinitiatieven (met een breed draagvlak binnen de keten) stimuleren of medefinancieren. De specifieke invulling van te ondersteunen maatregelen (denk aan criteria enzovoort) zou bij de sector neergelegd kunnen worden. Na bijvoorbeeld vijf jaar vindt er per sector een evaluatie plaats, waarbij vooraf een aantal monitoringsmomenten wordt aangewezen (zoals bij de maatregelen die nu onder het Plattelandsontwikkelingsplan Nederland vallen).

Rekening houdend met de huidige beleidsdoelstellingen van de Rijksoverheid zullen de middelen vooral worden ingezet op de ontwikkeling van een duurzaam producerende agrarische sector, op innovaties en op het versterken van de vitaliteit in het landelijke gebied. Het openstellen van de Groenregeling en de omschakeling van het BF naar een BF+ zijn hiervan goede voorbeelden. Het Ministerie van LNV wil de vooraanstaande positie van de Nederlandse agrosector versterken, door ruimte te bieden voor ondernemerschap, door een stimulerend klimaat voor innovatie en door goede concurrentieverhoudingen binnen en buiten de Europese Unie.

De sector heeft behoefte aan voorlopers (bedrijven met perspectief) die vorm kunnen geven aan gewenste ontwikkelingen. Het recente overheidsinitiatief om jonge agrariërs die plannen voor een vernieuwende en duurzame bedrijfsvoering kunnen overleggen een steuntje in de rug te geven bij het kunnen realiseren van de bedrijfsovername passen eveneens in dit beeld. Het is vervolgens aan kredietinstellingen om hierop in te spelen met (nieuwe) financiële producten die aansluiten bij de ondernemersplannen. Dit past goed in de visie van banken bij het beoordelen van grote financieringsaanvragen door agrariërs.

De komende jaren zal er door de overheid ook meer aandacht kunnen worden besteed aan het verder professionaliseren van ketens. De retail- en groothandel zullen de producenten duidelijk moeten maken waaraan op producentenniveau behoefte is, de zogenaamde vraaggestuurde ketens. In dit beeld past minder regelgeving van de overheid.

De overheid heeft met ondersteuningsmaatregelen rondom de financiering van agrarische bedrijven een instrument om haar beleidsvoornemens naar het ontwikkelingsproces op het platteland over te brengen. Het is gebleken dat die ondersteuningsinstrumenten geen 'enabling factor' behoeven te zijn om toch impuls te kunnen geven aan het ontwikkelingsproces. Ondanks het feit dat bijvoorbeeld de RSG- en RSBP-regeling geen sleutelrol spelen in de investeringsbeslissingen van een agrarische ondernemer worden ze wel degelijk meegenomen in zijn overwegingen. De combinatie met fiscale voordelen kan dit effect versterken. Door voorwaarden te stellen aan de ondersteuningsmaatregelen (zoals bij de BF+) kan de overheid de sector impuls geven in de richting die zij wil opgaan. Daarbij worden de keuzes van de ondernemer niet ingekaderd. Hij heeft nog steeds de vrijheid gegeven om zelf te kiezen welke kant hij zijn bedrijf op wil brengen.

5.2 Conclusies

1. Het financieren van agrarische bedrijven levert al jaren vele knelpunten op. Meestal ontstaan bij de financiering van de bedrijfsovername problemen. Na de overname hebben veel bedrijven weinig financieringsruimte voor verdere bedrijfsontwikkeling. Veel bedrijven investeren dan ook veel in innovatie en vergroting gedurende het samenwerkingsverband met de ouders in de tien tot vijftien jaar voor de werkelijke overname (uittreding ouders).
2. Een substantieel deel van de bedrijven kampt met liquiditeitsproblemen. Een op de vijf bedrijven heeft structureel gezien te hoge financieringslasten om uit de gerealiseerde kasstroom te kunnen financieren. Binnen alle sectoren zijn er grote verschillen in de financiële positie per 2003. Iedere ondernemer heeft te maken met de eigen specifieke situatie (gezinssamenstelling en bedrijfsstructuur) en zal bij een matige tot

- slechte financiële positie op zoek gaan naar passende bedrijfs- en persoonsspecifieke oplossingen.
3. Banken verleggen hun aandacht bij de beoordeling van financieringsaanvragen in toenemende mate naar de cashflow en het ondernemerschap. De visie op de effecten van de toekomstige omgeving op het bedrijf en de wijze waarop deze visie wordt vertaald in acties (ondernemingsplan) spelen een cruciale rol.
 4. De overheid verschuift van een (direct) ondersteunende rol naar een meer faciliterende rol, waarbij voor het realiseren van beleidsdoelen relevante processen in gang moeten worden gezet. Het maken van een bedrijfsstrategie door de ondernemer en de daarbij behorende aanpak wordt ook in toenemende mate door de overheid gestimuleerd en beloond.

5.3 Beleidsaanbevelingen

1. Ondersteun in toenemende mate het maken van ondernemingsplannen door ondernemers zelf. Bijvoorbeeld via het ondersteunen van een cursus. Het moet niet zo zijn dat de ondernemer het plan door een adviseur laat maken. Ook overheidsregelingen spelen hierop in (BF+, Innovatieregeling).
2. De financieringsproblematiek speelt zich vooral af rond de fase van de bedrijfsovername. Gezien de specifieke situatie in Nederland (verreweg de grootste kapitaalbehoefte per bedrijf, zie ook Van Veen et al., 2001) is het aan te bevelen met name op die momenten te ondersteunen. Dit biedt vervolgens enige financiële ruimte voor de jaren na de overname. Een instrument als de Agaath-fondsen heeft prima gewerkt, afschaffing van een dergelijk instrument wordt alom betreurd. Mede omdat de inbreng van kapitaal van derden binnen de agrarische sector daalt.
3. Het inkomenspotentieel wordt grotendeels bepaald door de markt voor agrarische producten en het EU-beleid. Met name het faciliteren van processen binnen de keten (van producent tot consument) behoeft nadrukkelijk de aandacht van de overheid. Ook de LTO ziet dit als een speerpunt om de geringe marges voor primaire bedrijven niet verder te verkleinen. Dit ook om het proces van steeds kleinere marges, en daardoor noodzakelijke schaalvergroting, enigszins te remmen.
4. Het verkleinen van de kapitaalbehoefte is een belangrijk aandachtspunt. De hoge prijzen voor grond en productierechten zijn in een aantal sectoren van grote invloed op de kostprijs en daardoor op de marges en inkomens. Nieuwe ideeën als verhandelbare productierechten, vernieuwd quotumsysteem, zijn het waard verder te worden beoordeeld.
5. Agrarische bedrijven spelen een belangrijke rol in het realiseren van een vitaal platteland. Nieuwe diensten moeten worden ondersteund in vormgeving en in de wijze van financiering, zolang er nog geen echte markt voor is. Er ligt hier een belangrijke rol voor PPS-constructies. Op termijn kunnen groene en blauwe diensten een belangrijke rol spelen in het verhogen van het inkomenspotentieel van bedrijven.
6. Het is belangrijk dat ketens in zijn geheel innovaties en vernieuwingen oppakken. De schakels zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van elkaar. De overheid kan hierin een belangrijke faciliterende rol spelen. Ook het stimuleren van samenwerking tussen

ondernemers heeft aandacht, ten eerste als een meer invloedrijke schakel in de keten, ten tweede om waar mogelijk de kostprijs te verlagen en/of de opbrengsten te verhogen.

7. Meer inzicht in de effecten van ondernemingsvormen, nu in de kapitaalbehoefte steeds minder door een gezin (door tekortschieten in financiële draagkracht) kan worden voorzien. De agrarische sector kan leren van de veranderingen in de financiering van MKB-bedrijven.

Literatuur

Agrarisch recht, 2001-10, *Een bank en haar afwegingen; Geen Vrouwe Justitia, maar wel voortdurend op zoek naar balans*. Koninklijke Vermande, 2001.

Arendse, W., *Trekken of duwen aan het biologische product*. Expertisecentrum-LNV, Ede, 2002.

Belastingdienst, *jaarverslag 2001*. 2002.

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red), *Landbouw-Economisch Bericht 2003*. Periodieke rapportage 03.01. LEI, Den Haag, 2003.

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red), *Landbouw-Economisch Bericht 2004*. Periodieke rapportage 04.01. LEI, Den Haag, 2004.

Boendermakers, *Grondbankconstructies*. NIB, 2002.

Bommel, K.H.M. van et al., *Evaluatie van het Nederlandse Plattelandsontwikkelingsplan; de tussentijdse meting*. LEI, Den Haag, 2003.

Bongers, J.G., 'Actualiteiten Pacht'. In: *Bezemer* (red.). *Kroniek Agrarisch recht 1999*. Koninklijke Vermande, Lelystad, 2000.

Bont, C.J.A.M. de en A. van de Knijff, *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2002*. Rapport 1.02.03. LEI, Den Haag, 2002.

Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming en J.H. Jager, *Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2003; Gevolgen van de besluiten voor de Nederlandse landbouw*, Rapport 6.03.15. LEI, Den Haag, 2003.

Boone, J.A. en J.H. Wisman, *Rendementen in de landbouw*. Agri-Monitor, Jaargang 8 - nummer 4 - augustus 2002, LEI, Den Haag, 2002.

Ceelen, P.H.M. en E.H.E.F. Sloot, *Boer en belasting; Fiscale aspecten van landbouw*. Fiscale Praktijkreeks; Sdu Amersfoort, 2003.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Landbouwtelling*. Elsevier, Doetinchem. diverse jaargangen.

Ecorys/NEI, *Tussentijdse evaluatie van het plattelandontwikkelingsplan Nederland*. 2003.

Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel, *Agrarische gezinnen en hun inkomens; is er sprake van armoede?* Rapport 5.99.09. LEI, Den Haag, 1999.

Fagoed, *Jaarverslag 2001*. Arnhem. 2002.

Fortis, *Erfpachtbrochure*. Utrecht, 2000.

Gemengde commissie Administratieve Lastenvermindering, *Lasten in Balans, Eindrapport van de gemengde commissie Administratieve Lastenvermindering*. Advies aan de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, LNV, Den Haag, 2004.

Ham, A. van den en G.S. Venema, *Naar netwerkfinanciering voor plattelandsdiensten*. LEI, Den Haag, 2002.

Kabinetsnotitie 30 maart 2001, *Maatschappelijk verantwoord ondernemen; het perspectief vanuit de overheid*. 2001.

Kavelaars-Niekoop, R.M., P.H.M. Ceelen en S.F.J.J. Schenk, *De nieuwe inkomstenbelasting; Gevolgen van de belastingherziening 2001 voor agrarische ondernemers*. Sdu, Amersfoort, 2001.

KPMG en Centrum voor Energieonderzoek (CE), *Duurzame winst! De milieuwinst van de Groenregeling inzichtelijk gemaakt*. 2002.

Kroon, S.M.A. van der, G.M.L. Tacken, R.L.M. van Uffelen, R.A.F. van Paassen, E.H. Poot en A.J. de Buck, *Producentenverenigingen in beeld*. Rapport 5.02.15. LEI, Den Haag, 2002.

LASER, *Een evaluatie van twee subsidieregelingen uit het Stimuleringskader: Stimuleringsregeling innovatie markt en concurrentiekracht en Stimuleringsregeling Vernieuwing Landelijk Gebied (VLG)*. LASER Dordrecht; team projectsubsidies, 2002.

LEI, *Jubileumboek*. Den Haag, 2000.

LTO, *diverse berichten op www.lto.nl*, 2003

Luijt, J., F.R. Veeneklaas, J.W. van der Schans en G.S. Venema, *Ontvlechting van de productiewaarde en optiewaarde van landbouwgronden*. Rapport 4.03.01. LEI, Den Haag, 2003.

Ministerie van Financiën en Ministerie van LNV, *Nota fiscaliteit, landbouw- en natuurbeleid*. Den Haag, januari 2002.

MLNV, *Voedsel en groen; Het Nederlandse agro-foodcomplex in perspectief*. Den Haag, 2000.

MLNV, *Ondernemen met meer waarde*. Gesprekken over maatschappelijk verantwoord ondernemen, Den Haag, 2002.

MLNV, *Reactie op de motie Schreijer-Pierik/Van der Vlies inzake sociale zekerheidsregelingen en gemeentelijke regelingen (kwijschelding) in de agrarische sector*. 12 maart 2003 (<http://www.minlnv.nl/infomart/parlemnt/2002/par02077.pdf>).

Poppe, K.J., *Het Bedrijven-Informatienet van A tot Z*. Rapport 1.03.06. LEI, Den Haag, 2004.

Rabobank Nederland, Agrarische Zaken, *De smaak van samenwerking*. 2002.

Rabobank Nederland en LEI, *Financiering van de Nederlandse land- en tuinbouw*. 1999.

Rabobank Nederland en LEI, *Financiering van de Nederlandse land- en tuinbouw*. 2004.

Senter, *Energie-Investeringsaftrek (EIA)*. Jaarverslagen diverse jaargangen.

Senter, *Milieu-Investeringsaftrek (MIA) en Willekeurige afschrijving milieu-investeringen (VAMIL)*. Jaarverslagen diverse jaargangen.

SER, *De winst van waarden*. 2000.

Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.), *Landbouw-Economisch Bericht 2000*. Periodieke Rapportage 1-00. LEI, Den Haag, 2000.

Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.), *Landbouw-Economisch Bericht 2001*. Periodieke Rapportage 1-01. LEI, Den Haag, 2001.

Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.), *Landbouw-Economisch Bericht 2002*. Periodieke Rapportage 02.03. LEI, Den Haag, 2002.

Slangen, L.H.G. en A.J. Oskam, *Pacht in een nieuw jasje*. Wageningen Universiteit, 2000.

Smit, A.B., J.H. Jager en H. Prins, *Gevolgen van de hervorming van het Europese landbouwbeleid voor de landbouw in Noord-Nederland*. Rapport 6.04.01. LEI, Den Haag, 2004.

Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw, *Jaarverslag 2002*. Laser, 2003.

Veen, H.B. van der, K.H.M. van Bommel en G.S. Venema, *Vestigingssteun voor bedrijfsopvolgers in de land- en tuinbouw; Een vergelijking van drie mogelijke varianten*. Rapport 6.01.05. LEI, Den Haag, 2001.

Venema, G.S, C.J.A.M. de Bont, W.H. van Everdingen. J.T.W. Alleblas en K.H.M. van Bommel, *Inkomens in de agrarische sector en administratieve lasten door wet- en regelgeving door het Ministerie van LNV*. Rapport 6.01.08. LEI, Den Haag, 2001.

Verstegen, J., P.Vermeulen, C. de Lauwere, A. de Buck en H. van der Meulen, *Het beoordelen van ondernemingsplannen ten behoeve van het Borgstellingsfonds plus, fase 1: methodologische verkenning en prototyping*. Rapport 2.03.11. LEI, Den Haag, 2003.

Wolters, A. en H. Schuite, *Innoveren onder voorwaarden; Hoe wetten en regels de innovatiemogelijkheden van de agrarisch ondernemer beïnvloeden*. Rapport 6.02.10. LEI, Den Haag, 2002.

Zwieten, D. van, T. Janssen en P. Voskuil, *Inkomensfluctuaties in de land- en tuinbouw*, Expertisecentrum LNV, Ede, 2002.

Geraadpleegde internet-sites

www.lei.binternet.nl

www.green-nature-group.nl

www.senter.nl

www.minlnv.nl

www.fagoed.nl

www.fortisvastgoedlandelijk.nl

Bijlage 1 Lijst met geïnterviewden

De volgende instanties (en personen) zijn geïnterviewd:

Instantie	Personen
- ABN-AMRO	- Ton van Dalen
- ING	- Richard van de Merwe
- Rabobank Nederland	- Bart Geertsema - Bart Stengs - Stef Haan
- AccoN accountants en adviseurs	- Nard Elsman
- Alfa accountants en adviseurs	- Henri Voogd; W.van Geer; Joop Keizer
- GIBO Groep	- Jan Breembroek en Jan Ruesink
- LASER	- Mark Schakenraad

De banken met agrarische relaties hebben regelmatig overleg met het Ministerie van LNV via de Nederlandse Vereniging van Banken-Commissie Agrarische Sector (NVB-CAS). In het overleg wordt geproken over allerlei relevante ontwikkelingen en wordt ook gefilosofeerd en gediscussieerd over maatschappelijke trends en de relevantie daarvan voor de agrarische sector.

De grotere accountantsorganisaties met specifieke kennis van de agrarische sector zijn verenigd in de Vereniging van Accountants- en Belastingadviesbureaus (VLB). Naast accountantsdiensten bieden deze organisaties ook adviesdiensten aan op bedrijfskundig, fiscaal en juridisch gebied. Op landelijk niveau wordt binnen de VLB in verschillende werkgroepen over actuele thema's in de agrarische sector gesproken. In een aantal gevallen vindt er ook afstemming plaats met de verschillende ministeries.

Bijlage 2 Financieringserfpacht

Fagoed

Fagoed is een instelling dat grond in erfpacht uitgeeft. Dit doet men door op te treden als belegger in agrarische onroerende zaken. Fagoed richt zich alleen op het kopen van landbouwgronden en dus niet in gebouwen.

Fagoed gaat als volgt te werk: er wordt landbouwgrond gekocht van agrarische ondernemers tegen maximaal 70% van de vrije verkoopwaarde. Het benodigde kapitaal wordt verschaft door pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen. Deze grond wordt vervolgens aan agrarische ondernemers in erfpacht uitgegeven tegen een vergoeding, de canon. Uiteindelijk heeft de erfpachter het recht om de grond terug te kopen. Conclusie is dat Fagoed erfpacht een moderne en andere manier van financiering van landbouwgrond is. Maar wat zijn de gevolgen voor de agrarische ondernemers? In de volgende opsomming staan we stil bij zaken die van belang zijn voor de erfpachter:

- bij aanvang is er een lage financieringslast wat een liquiditeitsvoordeel oplevert. Door dat de canon geïndexeerd (aangepast door middel van een discontovoet en de inflatie) wordt loopt deze echter wel op gedurende de looptijd van de erfpacht;
- door het vrijkomen van het vermogen dat voorheen door de ondernemer zelf in de grond is gestoken kunnen hiermee door de ondernemer andere investeringen worden gedaan;
- de erfpachter heeft een terugkooprecht met de mogelijkheid om zijn positie te herzien na 15 jaar, 27 jaar en vervolgens na elke 6 jaar;
- de erfpachter heeft enkele fiscale voordelen.

Fagoed erfpacht wordt toegepast bij bedrijfsuitbreiding, bedrijfsopvolging, bedrijfsverplaatsing, herfinanciering en bij koop van verpachte grond (Fagoed, 2002) en (www.fagoed.nl).

Fortis/AMEV (zie ook www.fortisvastgoedlandelijk.nl)

Fortis Vastgoed beheert voor AMEV levensverzekering NV de door verzekerden betaalde premie inkomsten. Een deel van deze gelden worden geïnvesteerd in grond en boerderijen. Deze worden vervolgens aan agrarische ondernemers in erfpacht uitgegeven. Fortis erfpacht wordt toegepast bij bedrijfsuitbreiding, bedrijfsopvolging, herfinanciering en bij aankoop van gepachte grond (Fortis, 2000). Bij Fortis zijn grotendeels dezelfde zaken van belang voor erfpacht als bij Fagoed.

De erfpachtconstructies van beide instellingen kennen zeer veel dezelfde onderdelen en gaan ook uit van dezelfde uitgangspunten en voordelen voor de erfpachters. De geselecteerde gronden behoren tot ondernemingen met toekomstperspectief door erfpachters te beoordelen op soliditeit, ondernemerschap en vakmanschap. Echter bij enkele onderdelen

zijn er kleine verschillen. In figuur B2.1 is een overzicht gegeven van de verschillende kenmerken van beide instellingen.

<i>Kenmerken</i>	<i>FAGOED</i>	<i>FORTIS/AMEV</i>
Vorm	Alleen gronden	Gronden en gebouwen die horen bij grondgebonden bedrijven
Duur:	27 tot 48 jaar	Minimaal 26 jaar
Canon	Vergoeding is percentage van de transactiesom (koopprijs + overdrachtskosten): Canonpercentage is momenteel 3,30%	Idem. Canonpercentage is bij aanvang thans vanaf 2,90% van de transactiesom (uitgaande van standaard looptijd van 26 jaar, anders variabel)
Betaling	Halfjaarlijkse termijnen (1 mei, 1 nov.)	In twee gelijke halfjaarlijkse termijnen, bij vooruitbetaling
Herziening canon	Jaarlijks op basis van de 'Consumentenprijsindex Alle Huishoudens (CBS) inflatiecorrectie'	Jaarlijks op basis van de 'Consumentenprijsindex Alle Huishoudens (CBS) inflatiecorrectie'
Lasten	Alle zakelijke lasten zijn voor de erfpachter	Idem
Gebruik	Zorgvuldig gebruik en uitsluitend agrarische beoefening	Idem
Gebonden rechten	Blijven eigendom van de erfpachter	Idem
Terugkooprecht	Bij beëindiging en na 15, 27 en vervolgens na elke 6 jaar	In principe te allen tijde mogelijk. Echter vastgesteld bedrag volgens rekenmethodiek die verschillend is bij terugkoop 'bij einde' en 'tussentijds'
Minimum oppervlakte	10 ha. of minimale investering van 160.000 euro	geen
Afsluitprovisie	1,25% (met een minimum van 1.361 euro)	Geen afsluitprovisie
Transactiesom	Maximaal 70% van de vrije waarde	Maximaal 70% van de vrije waarde

Figuur B2.1 Kenmerken van erfpachtfinanciering bij Fagoed en Fortis/Amev

Bijlage 3 Financiële voorwaarden huidig BF,
BF-aangepast en BF+
(Verstegen et al., 2003)

<i>Voorwaarden</i>	<i>Huidig BF</i>	<i>BF-aangepast</i>	<i>BF+</i>
Garantie (relatie bank stichting)			
Toetsing	Laser, vooraf	Laser, vooraf	Laser, vooraf
Omvang BSK borgstel.krediet	geen voorw.	min. 90.000 euro max. 450.000 euro	min. 90.000 euro max. 1.200.000 euro
Risicoverdeling overheid-bank	100%	80-20%	80-20%
Provisie	1% eenmalig	3% eenmalig	3% eenmalig
Afbouw garantie		zo kort mogelijk; afh. v. aard invest.	zo kort mogelijk; afh. v. aard invest.
Krediet/lening (relatie bank ondernemer)			
Rentepercentage	geen voorw.	geen voorw.	geen voorw.
Provisie	geen voorw.	geen voorw.	geen voorw.
Looptijd	zo kort mogelijk max. 20 jr.	zo kort mogelijk max. 20 jr.	zo kort mogelijk A: max. 10 jr. G: max. 20 jr.
Verlenging	max. 2 jr.	max. 2 jr.	A: geen G: max. 2 jr.
Aflossing	lineair	Lineair	A: flexibel G: lineair
BAV		min. 20%	min. 15%
Grens A/G			A: <= Eigen vermogen
Bedrijf van de toekomst			min. 50% van investeringen
Liquiditeitstoename			min. 5%
Rangorde financieringen			A: vóór aandelenkapitaal
Bankfinanciering:	70% OG 50% RG	70% OG 50% RG	70% OG 50% RG

A: Achtergestelde lening = lening die achtergesteld is bij alle andere vorderingen met uitzondering van die van aandeelhouders; de hoogte hiervan is maximaal gelijk aan het eigen vermogen van het bedrijf

G: Gewone lening

BAV: Bancair aansprakelijk vermogen: het eigen vermogen van het landbouwbedrijf van de aanvrager, andere vermogensbestanddelen in het landbouwbedrijf van aanvrager, welke ten behoeve van de bank zijn achtergesteld, alsmede

vermogensbestanddelen van de aanvrager in privé. Bij eenmanszaken, vennootschappen onder firma en maatschappen: privé-bezittingen. Bij besloten vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid of naamloze vennootschappen: privé-bezittingen voor zover deze door zekerheidstelling ten behoeve van de bank zijn;

OG: Onroerend goed;

RG: Roerend goed.

Bijlage 4 Bedrijven-Informatienet van het LEI

In onderstaand overzicht staat een beschrijving van een aantal in het rapport gehanteerde begrippen. De kengetallen die zijn toegepast bij het weergeven van de financiële situatie op de primaire bedrijven (per bedrijfstype) zijn sinds 2001 aangepast naar aanleiding van de introductie van de gewijzigde methoden en begrippen in het Bedrijven-Informatienet van het LEI (het Informatienet). Voor een uitgebreide toelichting op de wijzigingen wordt verwezen naar Poppe et al. (2004). Zie ook schema 1 en 2 in deze bijlage.

De informatie over de periode 1990-1999 is dan ook niet direct vergelijkbaar met de informatie over de financiële positie in de jaren 2001 en 2002 (opmerking: over het kalenderjaar 2000 zijn geen individuele bedrijfsgegevens in het Informatienet beschikbaar). Voor meer inzicht in de effecten van de vernieuwingen in het Informatienet wordt verwezen naar Poppe et al. (2004), www.lei.nl (zie statistieken/Binternet), en naar de Agri-Monitor van het LEI, waarin regelmatig inzicht wordt gegeven in de vernieuwingen en de effecten daarvan op de resultaten en financiële positie van land- en tuinbouwbedrijven.

Begrippen

Besparingen

De besparingen van een bedrijf zijn het saldo van het inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen. Positieve besparingen kunnen worden aangewend voor de bedrijfsfinanciering en voor het opbouwen van reserveringen voor de toekomst.

Informatienet

Het Informatienet van het LEI is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling. Vanaf 2001 is het waarnemingsveld van het Informatienet aangepast naar bedrijven met een omvang vanaf 16 tot 1.050 ege (Europese grootte-eenheden), zodat nu 65.000 land- en tuinbouwbedrijven worden gepresenteerd. De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang en bedrijfstype. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Kasstroom uit eigen middelen

De intern beschikbaar gekomen middelen (saldo van ontvangsten en uitgaven) die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin gedurende het kalenderjaar, vermeerderd met het saldo van de financiële vaste activa.

Kasstroom, na financieringsactiviteiten

De kasstroom uit eigen middelen verminderd met de nieuw opgenomen leningen minus aflossingen.

Nettokasstroom (oude definitie, gebruikt voor de periode 1990-1990)

Besparingen + afschrijvingen - aflossingen

(Saldo van de kasstroom en de betalingsverplichtingen over het aanwezige vreemde vermogen, oftewel de financiële ruimte om financieringslasten over nieuwe leningen te dragen).

Nederlandse grootte-eenheid (nge)

De nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto-standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU-typologie regelmatig herzien en is uitgedrukt in ecu/euro (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde van Nederlandse landbouwbedrijven wordt weergegeven. Een nge is in 2000 gesteld op een bruto-standaard-saldo van 1.375 euro. Enkele voorbeelden (basis: bss 2000): 1 ha winter-tarwe = 0,81 nge, 1 ha suikerbieten = 1,72 nge, 1 melkkoe = 1,270 nge, 1 fokzeug = 0,247 nge, 1 ha ronde tomaten = 146,9 nge, 1 ha rozen = 254,9 nge.

Netto toegevoegde waarde (sectorinkomen)

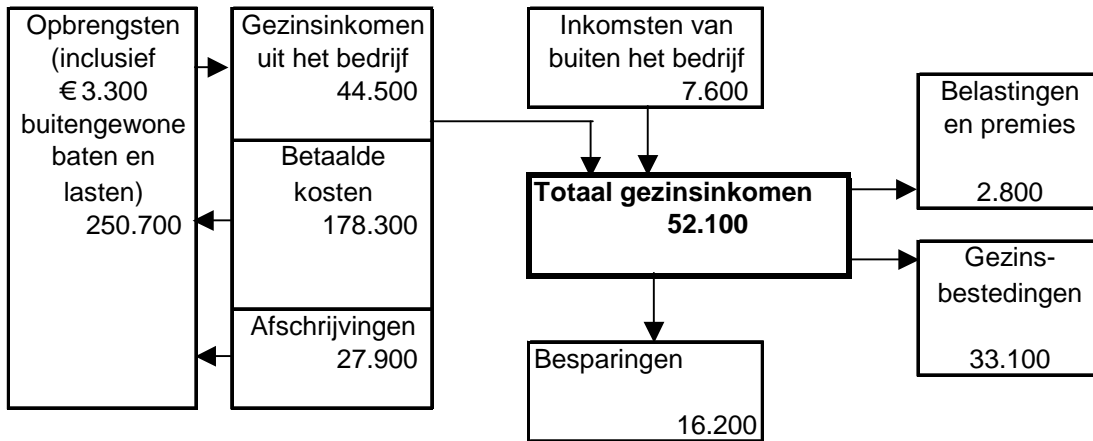
De netto toegevoegde waarde is de opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

Totaal gezinsinkomen

Gezinsinkomen uit bedrijf plus het inkomen van buiten het bedrijf van de ondernemer en zijn echtgenote. Tot het inkomen van buiten het bedrijf behoren vergoedingen voor arbeid buiten het bedrijf, uitkeringen sociale verzekeringen en opbrengsten van vermogen buiten het bedrijf (*inclusief koersverschillen*).

In schema 1 wordt een overzicht gegeven van de verschillende elementen en stromen van de inkomensvorming en besteding op agrarische bedrijven, volgens de definities vanaf 2001. In schema 2 komt de staat van herkomst en besteding van middelen aan de orde.

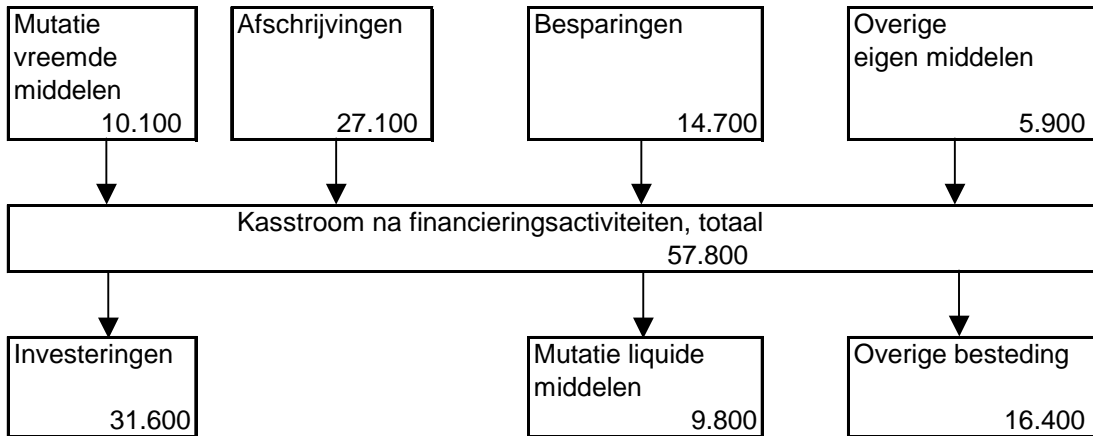
Schema 1: Inkomensvorming van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf (2001) a)

a) gebaseerd op alle bedrijven met MVO-verslag

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI

Schema 2: Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001 a)

a) gebaseerd op de bedrijven met MVO-verslag, waarvan ook alle prive-gegevens zijn vastgelegd

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.